

SAÇAKLIZÂDE MUHAMMED İBN EBÎ BEKR EL-MAR' AŞÎ VE *TERTÎB EL-'ULÛM* ADLI ESERİ

Âdem AKIN

Remzi DEMİR

SUMMARY

In this article, we introduced *Tertîb al-'Ulûm by Sacaklızâde* in detail which was written By Muhammed ibn Abî Bekr el-Mar'ashî (1679-1732) who lived in Marash (Turkey) in XVIII. century and taught some of the theological sciences ('ulum-ı nakliye) and rational sciences ('ulûm-ı 'akliyye). *Tertîb el-'Ulûm* essentially consists of two chapters; and in the first chapter, it explains nearly all of the classical sciences which had been taught in Turkish universities (madrassa), and it also gave the lists of the titles of the handbooks which were used in the scholastically education.

In the second chapter, it gave the practical and useful sciences and how to teach them in practice. However, in this work, the author' opinions and advise on the Islamic theology (kalâm) and philosophy (hikma), are quite interesting for the historians of philosophy and science. And they proves that scholars, (this means 'ulema) were still the forceful barriers against the liberal ideas in Turkey of the XVIII. century.

Bilindiği üzere, Ortaçağ İslâm Dünyası'nda ilimlerin tarifini ve tasnifini konu edinen çok sayıda eser yazılmıştır. Bunlar arasında en çok bilinenleri, Câbir ibn Hayyân'ın (Ölümü 815) *Kitâbü'l-Hudûd*'u, el-Kindî'nin (Ölümü 866 ?) *Mâhiyetü'l-'İlm ve*

Aksâmîhi'si ile *Aksâmü'l-İlmi'l-İnsî*'si, el-Fârâbî'nin (Ölümü 950) *İhsâ'ü'l-'Ulûm*'u, İbnü'n-Nedîm'in (Ölümü 995) *el-Fihrist*'i, Ebû Abdullah Muhammed ibn Ahmed el-Hârizmî'nin (Ölümü 997) *Mefâtîhu'l-'Ulûm*'u, İbn Sînâ'nın (Ölümü 1037) *Aksâmü'l-'Ulûmi'l-'Akliyye*'si ile *Risâle fî'l-Hudûd*'u, Fahreddîn er-Râzî'nin (1149-1209) *Hadâ'iku'l-Envâr fî Hakâ'iki'l-Esrâr* adıyla da bilinen *Câmi'u'l-'Ulûm*'u (1178)¹, İbnü'l-Ekfânî'nin (Ölümü 1348) *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esnâ'l-Makâsîd*'i², İbn Haldûn'un (1332-1406) *Mukaddime*'si, Muhammed 'Ali ibn 'Ali el-Tehânevî'nin (Ölümü 1745), *Kitâb Keşşâf Istulâhâtî'l-Fünûn*'u ve nihayet daha yakın dönemde Hindistanlı âlim ve devlet adamı Muhammed Sıddîk Hasan Han el-Kannevî'nin (Ölümü 1890) *Ebcedü'l-'Ulûm*'udur (1873).³

Ortaçağ'daki ve Yakın Çağ'daki bilimsel çalışmaların daha iyi anlaşılması ve Avrupa'dan oldukça farklı bir yolda gelişen bilim anlayışının daha doğru bir biçimde kavranması bakımından çok önemli olan bu tür eserler yazma geleneği, Osmanlılar Dönemi'nde de devam etmiş ve bu konuda, gerek Arap, gerekse Türk lisanlarıyla çok sayıda eser yazılmıştır.

Bunlar arasında, özellikle, Molla Lütfî'nin (? - 1494), *Mevzû'âtü'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye ve's-Şer'îyye*'sini (1494), Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin (1495-1561) *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde*'si (İstanbul 1541) ile bunun, oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi (1552-1621) tarafından bazı ilaveler yapılarak *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*⁴ adıyla yapılan Türkçe tercümesini ve *Medînetü'l-'Ulûm* (İstanbul 1560) adıyla, yine Taşköprülüzâde Ahmed Efendi tarafından yapılan muhtasarını, Yahyâ Nev'î Efendi'nin (1533-1599) *Netâ'icü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mutûn*'unu, Kâtib Çelebi'nin (1609-1657), *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*'unu, İshak ibn Hasan el-Zencânî el-

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Rıza Kurtuluş, "Câmi'u'l-'Ulûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.134.

² Ayrıntılı bilgi için bkz., İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s.22-24.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz., Cevat İzgi, "Ebcedü'l-'Ulûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul 1994, s.70-71.

⁴ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*, 2 Cilt, Türkçe'ye Çeviren: Kemâleddin Mehmed Efendi, İstanbul 1315.

Tokâdî'nin (Ölümü 1689) *Nazmu'l-'Ulûm*'unu, XVIII. yüzyılın birinci yarısında yaşayan meçhul bir yazarın *Kevâkib-i Seb'a*'sını (1741), Erzurumlu İbrâhîm Hakkı'nın (Ölümü 1780), *Tertîb-i 'Ulûm*'unu (1751/52) ve Nebî Efendizâde Ali ibn Abdullah el-Uşşâkî'nin (Ölümü 1785/86) *Kasîde fî'l-Kütubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm*'unu burada anmak gerekir.

Osmanlılar arasında yürürlükte bulunan bilim anlayışının XIV. yüzyılın başlarından itibaren hangi faktörlerin etkisi altında oluştuğunu ve süreç içinde ne gibi aşamalardan geçerek XIX. yüzyılın birinci yarısında Avrupa'daki bilim anlayışı ile buluştuğunu belirlemek gerekmektedir. Böyle bir girişim, sadece geçmişteki bilim anlayışını daha iyi kavramak için değil, fakat aynı zamanda günümüzdeki bilim anlayışına daha iyi katılmak ve gelecekteki bilim anlayışını daha iyi kurmak için de gereklidir.

İşte bu çalışmanın maksadı, XVIII. yüzyılda yazılan ve bu tür eserler arasında önemli bir konuma yerleştiği anlaşılan Saçaklızâde'nin *Tertîb el-'Ulûm* adlı eserini ana-çizgileriyle tanıtmak ve burada ortaya çıkan bilim anlayışını kısaca sergilemektir. Böylece, *Tertîb el-'Ulûm* ile bundan önce Osmanlı ve Müslüman yazarlar tarafından yazılmış olan eserler arasındaki bağlantıların ortaya çıkarılması ve bu eserin gelenek içerisindeki yerinin belirlenmesi mümkün olacaktır.

Çalışma yapılırken, sadece Muhammed ibn İsmâ'il es-Seyyid Ahmed'in yapmış olduğu tenkitli neşir kullanılmış⁵ ve okuyucuların kitabın içeriğine ilişkin yeterli bir fikir edinebilmelerini sağlamak maksadıyla muhtasar bir tercümesi verilmiştir. Tercüme sırasında, yorumdan uzak durulmuştur.

Hayatı

Osmanlı âlimleri arasında ilmî ihâtası ile tanınan ve "Saçaklızâde" lâkabıyla bilinen, Muhammed ibn Ebî Bekr el-Mar'âşî'nin (1679-1732) yaşamı hakkında bilinenler oldukça azdır. Hicrî 1090'da (Milâdî 1679) Maraş'ta doğmuştur ve kaynakların bildirdiğine göre, Maraş'ta bulunan camilerden birinin imamlığını

⁵ Eş-Şeyh Muhammed ibn Ebî Bekr el-Mar'âşî Saçaklızâde, *Tertîb el-'Ulûm*, Yayına Hazırlayan: Muhammed ibn İsmâ'il es-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988.

yapan Maraşlı Ebû Bekir Efendi'nin oğludur. İlk eğitim ve öğretimini memleketinde bitirdikten sonra, *Tefsîr-i Tibyân* yazarı Mehmed Efendi ve Dârendeli Hamza Efendi'den dersler almış ve daha sonra memleketine dönmüştür.

Ardından, Şam'a giderek, sûfilerin önde gelenlerinden *Sırr el-Rûh* yazarı 'Abdülganî el-Nâblusî'den hadîs, tefsir ve tasavvuf gibi yüksek ilimleri tahsil etmiş ve ondan icâzet ve hilâfet olarak tekrar memleketine gelmiştir.

Saçaklızâde, burada babasından devraldığı görevi sürdürmüş ve bir yandan 'Âlî İlimler (Naklî İlimler) ile Âlî İlimler (Arabî İlimler) alanlarında vermiş olduğu derslerle talebeler yetiştirerek ve diğer yandan ise yararlı eserler yazarak ilmin yayılmasına çalışmıştır. Ara sıra, Ayıntab ve Kilis taraflarına seyahate gitmiş ve yine böyle bir seyahat esnasında, bu iki şehir arasında bir yerde, Hicrî 1145'te (Milâdî 1732) vefat etmiştir. Cenazesi Ayıntab'a götürülmüş ve orada gömülmüştür⁶.

Mehmed Süreyya Bey'in bildirdiğine göre, İbrâhîm Efendi adında bir oğlu varmış ve Hicrî 1149'da (Milâdî 1736/37) ölmüş⁷.

⁶ Besim Atalay, *Mar'aş Târîhi ve Coğrafyası*, İstanbul 1339, s.129. Atalay, muhtemelen Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*'nde bulunan "Saçaklızâde Muhammed ibn Ebî Bekr (Mar'aşî)" maddesinden istifade ettiği halde, söz konusu eserinde, bunu belirtme ihtiyacı duymamıştır; ayrıca bkz., Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmile el-Şakâ'ik fî Hakk Ehl el-Hakâ'ik*, Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s.50-52 ve Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 3, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996, s.1016 ve Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1, İstanbul 1915, s.325-326.

⁷ Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in, *Osmanlı Mü'ellifleri*'nin İkinci Cild'inde (İstanbul 1333, s.34), "Mar'aşî Muhammed Efendi" başlığı altında, Saçaklızâde'den farklı bir Osmanlı âlimi tanıtılmıştır. Bu şahsın tam adı Muhammed ibn Vâ'iz ibn Velîcân el-Mar'aşî'dir; sonradan İzmir'e yerleştiği için el-İzmîrî nisbesini de kullanmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir Bey, bütün araştırmalarına rağmen, bu yazarın hangi asırda yaşadığını tespit edememiştir; ancak eserlerinden bazılarının ismine dayanarak, bu konuda bir tahmin yürütülebilir. Mar'aşî Muhammed Efendi'nin *Şerh-i Velediyye* adlı eseri, Saçaklızâde'nin *Velediyye*'sinin şerhi olabilir ve yine '*Andelib min el-Âdâb*, *Zübde el-Münâzara* ve *Selsebil el-Cinân min el-Me'ânî* adlı eserleri ise, sırasıyla Saçaklızâde'nin '*Andelib el-Manâzır*, *Tavdîh Zübde el-Manâzır* ve *Selsebil el-Me'ânî* adlı eserlerine şerh veya nazîre olarak yazılmış olabilir; bu durumda, Mar'aşî Muhammed Efendi, ya Saçaklızâde'nin çağdaşdır ya da ondan sonra yaşamıştır.

Diğer taraftan, Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in söz konusu yazarlara ilişkin olarak taktim ettiği eser listeleri mukayese edildiğinde, *Risâle fî İmân Vâlidey Resûlillah*,

Eserleri

Besim Atalay'ın, *Mar'aş Târîhi ve Coğrafyası* adlı eserinin, "Mar'aş'da Geçen Meşâhîr, 'Ulemâ', Fukahâ ve Şu'arâ" başlığını taşıyan Sekizinci Bâb'ında "Saçaklı Merhûm" başlığı altında vermiş olduğu malumata bakılırsa, Mahrûkîzâde, *Köpekler* adındaki tercümesinin Mukaddime'sinde, Saçaklızâde'nin köpeklerin itlâf edilebilecekleri hakkındaki risâlesinin, Hicrî 1175'de (Milâdî 1761/1762) istinsâh olunduğunu (?) yazmıştır. Saçaklızâde, risâlesinde köpeklerin itlâfını meşru göstermek için şu hadîsleri nakletmiştir: "Melekler, yanlarında köpek bulunduran insanların yanına yaklaşmaz.", "İçinde köpek veya resim bulunan eve, melekler girmez." Bu hadîslerden sonra, köpek bulundurmanın zararlarını saymış ve bu zararların defedilmesi için imhalarının "vâcib-i kifâye" olduğuna hükmetmiştir.

Saçaklızâde'nin münâzara ilmiyle ilgili, gâyet selîs bir ifadeyle yazılmış *Velediyye* adlı bir risâlesi vardır ki oğlu için kaleme alınmıştır. Atalay'ın belirttiğine göre, bu eser erbâbı yanında kıymetlidir ve 'Abdülvahhâb ibn Hüseyin ibn Veliyüddîn Âmedî tarafından şerh edilmiştir⁸.

Ayrıca Saçaklızâde, 'Akâ'id-i 'Adudiyye şârihi Mevlânâ Celâl'e ve *Tarîkat-ı Muhammediyye şârihi Hocazâde*'ye ilm-i ilahî (metafizik) meselesinde itiraz ederek, bir risale tertip etmiştir; bu risale, hakikaten vâkîfâne bir biçimde yazılmıştır⁹.

Saçaklızâde'nin diğer eserleri ise şunlardır:

1. *Hâşiye Tefsîr Keşşâf 'alâ Sûre el-Bakara*
2. *'Ayn el-Hayât fî Beyân el-Münâsebât fî Sûre el-Fâtiha*
3. *Risâle fî el-Âyât el-Müteşâbihât*
4. *Risâle fî İmân Vâlidey Resûlillah*
5. *Gâye el-Burhân fî Tefsîr Âyet el-Kürsî*
6. *Hâşiye 'ala Şerh Dîbâce-i Tarîkat-ı Muhammediyye*

Selsebil el-Me'ânî (min el-Me'ânî), *İsmet el-Ezhân (fî el-'İlm el-Mizân)* ve *'Ayn el-Hayât fî Beyân el-Münâsebât fî Sûre el-Fâtiha* adlı kitapların müşterek olduğu görülmektedir ki bu hata da, Bursalı Mehmed Tâhir Bey'den kaynaklanmış olsa gerektir.

⁸ Atalay, s.129.

⁹ Atalay, s.130.

7. *Teshîl el-Ferâ'iz*
8. *İsmet el-Ezhân*
9. *Sübha el-Kadr fî Medh el-Melik el-Kadîr*
10. *Selsebîl el-Me'ânî*
11. *Tavdîh Zübde el-Manâzır*
12. *Nehr el-Necât fî Tafsil 'Ayn el-Hayât*
13. *'Andelîb el-Manâzır*
14. *Hâşiye 'alâ Şerh Risâle el-Âdâb li-Taşköbrîzâde*
15. *Takrîr el-Kavânîn min el-Mantık ve el-Münâzara*
16. *Risâle fî Tecdid el-Îmân*
17. *Risâle fî el-Fetavâ*
18. *Câmi' el-Künûz*
19. *Cehd el-Mukill min el-Kırâat*¹⁰
20. *Tahrîr el-Takrîr min el-Münâzara*
21. *Risâle-i 'Âdiliyye*
22. *Tehzîb el-Kırâ'at*
23. *El-'Arâ'is fî el-Mantık*
24. *Velediyye*
25. *Hâşiye 'alâ Şerh-i Matâli'*
26. *Hâşiye 'alâ el-Hayâlî*
27. *Risâle fî İtlâf el-Kulâb el-Muzırra*¹¹
28. *Terfîb el-'Ulûm*

Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Tertîb el-'Ulûm*'un adını bildirdikten sonra, bu esere ilişkin şöyle bir açıklama yapma gereği duymuştur:

“Bu eserde, bir sene akdemine gelinceye kadar, medârisde tadrîsi iltizâm olunan havâşînin tadrîsinden fâ'ide olmadığı ve her fen için mütehassısları tarafından – Avrupalılar'ın “Klasik” ta'bîr etdikleri – ayrıca âsâr-ı müfîde te'lîf edilmesi lüzûmu da musarrahdır.”¹²

Atalay ise, Saçaklızâde'nin eserlerini sıralarken, bahis konusu olan esere geldiğinde benzer bir açıklama ilave etmiştir:

¹⁰ *Osmanlı Müellifleri*'nde, *Cehd el-Mukill min el-Tecvid* olarak gösterilmiştir; bkz. Cilt 1, s.326.

¹¹ *Osmanlı Müellifleri*'nde, bu eserin Mahrûkîzâde Cafer Bey tarafından çevrildiği ve basıldığı bildirilmiştir; bkz. Bursalı Mehmed Tâhir Bey, s.327.

¹² Bursalı Mehmed Tâhir Bey, s.327.

“Bu eserde, daha düne kadar medreselerde pek beyhûde yere okunan hâşiye ve şerhlerin yerine, her fennin ehli tarafından yazılan metinlerin okunması(nın) daha faydalı olacağı teşrih ediliyor; Molla Câmi, ‘İsâm ve sâ’ire gibi şerhlerin ve hâşiyelerin tedrîs ve tederrüsüyle gâ’ib edilen vakitlere acıyor. Doğrusu, medrese tedrîsâtındaki sakâmeti ilk olmak üzere görüyor ve ıslâhu çaresini düşünüyor. Fakat kim dinliyor?”¹³

Bilindiği üzere, Atalay’ın, medrese eğitimindeki bozukluğu ilk defa gören ve düzeltilmesi çaresini düşünen yazarın Saçaklızâde olduğu yolundaki görüşü doğru değildir. Medrese, kurumsal yapısı ve müfredâtı, çok daha önceki dönemlerde, meselâ Koçi Bey ve Kâtib Çelebi gibi yazarlar tarafından açık bir biçimde eleştirilmiştir; ancak öyle anlaşılmaktadır ki bu eleştiriler çok önemsenmemiş ve XX. yüzyıla kadar ciddî bir değişikliğe ve yeniliğe gidilmemiştir.

29. *Risâle el-Tenzîhât ma’a el-Hâşiye*

30. *Neşr-i Tavâli’*.¹⁴

Tertîb el-‘Ulûm’ un İçeriği

ve

Bilim ve Felsefe Tarihi Bakımından Önemi

Muhammed ibn Ebî Bekr el-Mar’âşî’nin, Hicrî 1128 (Milâdî 1716) yılında yazdığı *Tertîb el-‘Ulûm* adlı eseri, bir önsöz, bir giriş,

¹³ Atalay, s.131.

¹⁴ *Osmanlı Müellifleri*’nde, bu eserin *Tavâli’* metin ve şerhlerinin incelenmesinden sonra “hakikat-i mahza”nın neden ibaret olduğuna ilişkin olduğu belirtilmiştir. Saçaklızâde’nin eserlerinin bir listesi için bkz., Bursalı Mehmed Tâhir Bey, s.326-327 ve Atalay, s.129-131. Atalay, Saçaklızâde’nin eserlerini sıraladıktan sonra, şöyle bir eleştiride bulunmuştur: Gerek Saçaklızâde’nin, gerekse bu tarzda eserler yazan eski âlimlerin yazdıkları kitapların listesine bakarak, hakikaten birçok eser vücuda getirdikleri sanılmamalıdır. Bunların çoğunun, bilhassa risâle tarzında olanlarının, şimdiki ilmi makalelerden hiç farkları yoktur. Üç beş sayfadan ibaret olan bu gibi risâleler, tabîi “eser” değildir. Âlimler, bu risâlelerde, ya yalnız kendi fikirlerini serd ederler veya bir mesele hakkındaki rivayetleri nakl ile yetinirler. “Yüzlerce cilt eser yazdı.” denen kişilerin birçokları, bu suretle risâle tarzında yazı yazmışlardır; İbn Sînâ, Muhyiddin ibn Ârabî ve diğer kişilerin eserlerinin çoğu risâle halindedir.

iki maksad, bir sonuç ve bir de sonsözden oluşmuştur¹⁵. Giriş'te fikhî açıdan bakılarak Aklî İlimler ile Naklî İlimler'e ilişkin dinî hükümler verilmiş, Birinci Maksad'da İslâm âlimlerinin eserlerinden istifade edilerek, Türkiye'de bilinen ve yapılan hemen bütün ilimler ayrıntılı bir biçimde tanıtılmış ve bunların öğrenilmesi esnasında kullanılabilir temel eserlerin isimleri bildirilmiş, İkinci Maksad'da bu ilimlerden gerekli ve yararlı olanların hangi sırayla öğrenilmesi gerektiğine değinilmiş ve nihayet Sonuç'ta ise "el-hikme", yani felsefe etraflı bir biçimde tanıtılmış ve İslâm âlimlerinin bu alana ilişkin görüşleri serimlenmiştir.

Saçaklızâde, İmâm Gazzâlî'nin ardından gelenekselleşen ilim anlayışını savunur ve yapıtının hemen başında, bütün ilimleri, "yararlı ilimler", "zararlı ilimler" ve "ne yararlı ne de zararlı ilimler" olmak üzere üçe ayırır:

(a) Yararlı İlimler: Dil (Arapça) İlimleri, Aklî İlimler'den mantık, münâzara, kelâm usûlü, matematik – yani aritmetik, geometri ve astronomi – *Kur'an-ı Kerîm*'den ve Sünnet'ten alınan ilimler, *Kur'an*'ı okuma ve yazmayla ilgili ilimler, hadîs ilimleri, teşrîh (anatomi), tıp, ferâset, rüya yorumu ve Farsça'dır.

(b) Zararlı İlimler: Felsefe, sihir ve astrolojidir.

(c) Ne yararlı ne de zararlı ilimler: Şiir ve "Ensâbü'l-'Arab" dir.

Saçaklızâde'nin bu tasnifi, aslında kendisinden önce gelen Hocazâde Muslihüddîn Mustafa (Ölümü 1488), Taşköprülüzâde ve Birgivî Mehmed Efendi (1523-1573) gibi Osmanlı âlimlerinin üçlü tasnifleriyle¹⁶ uyum içindedir ve dolayısıyla geleneksel ilim anlayışının etkisi altında biçimlenmiştir.

¹⁵ Kaynaklar, *Tertîb el-'Ulûm*'un, Ali Suâvî (Ölümü 1877) tarafından, *Hulâsa el-Haber fî el-'İlm ve el-Eser der Karn-ı Sâni* 'Aşer adıyla Türkçe'ye çevri!diğini ve 'Ulûm dergisinde yayımlandığını belirtmektedirler; meselâ bkz., Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyâzî İlimler*, Cilt 1, İstanbul 1997, s.83.

¹⁶ Bu ilim tasnifleri hakkında daha ayrıntılı bilgi almak için bkz., Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, s.322-331. Bunlardan Birgivî Mehmed Efendi'nin, *el-Tarîka el-Muhammediyye* adlı meşhur eserinde, ilimler, (1) yapılması buyurulan ilimler, (2) yapılması yasaklanan ilimler ve (3) yapılması uygun

Saçaklızâde'nin ilim tasnifi, daha sonra yazılan ve yazarı bilinmeyen *Kevâkib-i Seb'a* adlı risalede aynen karşımıza çıkacaktır¹⁷; buradan şu sonuca hükmedilebilir ki ilimleri, uhrevî ve dünyevî yararlarına göre tasnif etme ve bu tasnife göre öğretilmesini ve öğrenilmesini icbar etme, Osmanlı âlimleri arasında yaygın bir eğilimdir ve bir kurum olarak medrese var olduğu sürece varlığını ve etkinliğini muhafaza etmeğe muktedir olmuştur; doğal olarak bu anlayışın dışına çıkış – çok sık rastlanmasa da – hoş görülmemiş ve âlimler topluluğu tarafından onaylanmamış, hatta zaman ve zemin uygun olduğunda gerektiği biçimde cezalandırılmıştır; bir anlamda ulemanın siyasal ve toplumsal çıkarlarının korunması, eski görüşlerin eleştirisinin ve yeni görüşlerin sokulmasının engellenmesi ile güvence altına alınmıştır.

İlimler, başka bir açıdan bakıldığında, fikhî değer hükümlerine göre de, tertip ve tasnif edilebilir; nitekim önde gelen Hanefî fakihlerinden Zeynüddîn İbn Nuceym'in (1520-1563), *el-Eşbâh ve el-Nazâ'ir*¹⁸ adlı eserinde belirtildiği üzere ilimler,

- (1) Farz-ı 'Ayn
- (2) Farz-ı Kifâye
- (3) Mendûb
- (4) Haram
- (5) Mekrûh veya
- (6) Mubahtır

görülen (müstehab) ilimler olmak üzere üç gruba ayrılmış ve her gruba Saçaklızâde'nin taksimindeki ilimler alınmıştır, bkz., Unan, s.330-331.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., İzgi, s.69-77.

¹⁸ Fıkhta, yani İslâm Hukuku'nda küllî kaideleri, benzer meselelerin bağlı oldukları ortak veya farklı hükümleri açıklamayı konu edinen ilme ve bu ilim alanında yazılan eserlere "eşbâh ve nezâ'ir" adı verilir. İbnü'l-Vekîl'in (Ölümü 1317), *el-Eşbâh ve el-Nezâ'ir*'i bu isim altında yazılan kitapların ilki sayılmıştır; sonraları Tâceddîn el-Sübki'nin, İbnü'l-Mülakkın'ın, Süyûtî'nin (Ölümü 1505) ve Zeynüddîn ibn Nuceym'in aynı adla anılan eserleri, bu konunun müstakil bir ilim haline gelmesine yol açmıştır. Zeynüddîn ibn Nuceym'in söz konusu eseri, *Mecelle*'nin hazırlanması sırasında büyük ölçüde kullanılmıştır; ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Özel, "İbn Nuceym, Zeynüddîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 20, İstanbul 1999, s.236-237; Mustafa Baktır, "Eşbah ve Nezâ'ir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1995, s.456-457 ve Mustafa Baktır, "el-Eşbah ve'n-Nezâ'ir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1995, s.458-459.

ve ilimlerin öğrenilmesinde de bu sıra esastır; böylece aslında dünyevî bir uğraş olarak görülmesi gereken ilimler, fikhî bir yaklaşımla, altı aşamalı veya bölümlü bir ölçeğe göre anlaşılandırılır ve değerlendirilir. Saçaklızâde, esasen bu ölçeği olduğu gibi benimser; ama ilimleri tanıtırken, “vâcib-i ‘ayn”, “vâcib-i kifâye”, “müstehab” ve diğerleri gibi diğer bazı hükümleri de bunlara ilave eder.

Saçaklızâde’nin *Tertîb el-‘Ulûm*’unda, özellikle İmâm Gazzâlî’nin (Ölümü 1111) derin bir etkisinin bulunduğu gözlenmektedir; hemen hemen her bahiste, *İhyâ’ ‘Ulûm el-Dîn*’e ve bazı önemli bahislerde de *el-Münkız min el-Dalâl*’e gönderiler yapılmıştır; bu durum, XVIII. yüzyılın birinci yarısında, Osmanlı müderrisleri arasında İmâm Gazzâlî’nin otoritesinin bütün gücüyle hâlâ sürmekte olduğunu kanıtlamaktadır. Buna karşın, Birinci Maksad’ın, “Eğitim ve Öğretimle İlgili Tedbirlerin Açıklanması” başlığını taşıyan İkinci Bölüm’ünde, Saçaklızâde medrese eğitimindeki bazı aksaklıkları göstermekten ve bazı uygulamaları eleştirmekten de geri kalmamıştır. Meselâ, bir ilme ait temel eserler okunmadan şerhlere ve hâşiyelere geçilmesine şiddetle karşıdır; Osmanlı medreselerinde yaygın olduğu anlaşılan bu uygulama, ona göre, ilimlerin yeterince anlaşılmasını ve kavranmasını güçleştirmektedir ve hatta çoğu zaman olanaksızlaştırmaktadır.

Ancak, bu eleştiriler, bilim eğitiminin içeriği ile değil, yöntemi ile ilgilidir. İçeriğe gelince, Saçaklızâde tarafından okutulması ve öğretilmesi önerilen yapıtların isimlerine bakarak, Osmanlı müderrisleri ve alimlerinin öğretmekte oldukları matematiksel ve fiziksel bilimlere ilişkin bir değerlendirmede bulunabileceğimizi varsayabiliriz; fakat konuya bu açıdan yaklaşıldığında, *Tertîb el-‘Ulûm*, araştırmacılara çok fazla yardımcı olmaz ve tarihî veri sağlamaz; sadece matematikte, Kadızâde-i Rûmî’nin *Şerh Eşkâl el-Te’sîs*’i ile İbnü’l-Hâ’im’in *Nüzhet el-Hisâb*’ının, astronomide İmâm Süyûtî’nin *el-Hey’e el-Seniyye fî el-Hey’e el-Sünniyye*’sinin, coğrafyada İbnü’l-Verdî’nin *Harîde el-‘Acâ’ib ve Ferîde el-Garâ’ib*’inin ve nihayet tıpta ise İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fî el-Tıbb*’ının, İbnü’ş-Şerîf’in *Yâdigâr*’ının ve Dâvûd ibn ‘Ömer el-Antâkî’nin *Tezkire*’sinin adı geçer; ancak bu kadarı bile, Osmanlı müderrislerinin bu alanlarda, çağdaş bilimsel bilgi birikiminin ve

düzeinin çok gerilerinde bulduklarını ve bir takım fikhî eğilimler (ve bu eğilimleri besleyen tarihî gelenek) nedeniyle, Aklî İlimler'de en az bilgiyle yetinme yoluna gittiklerini göstermeye yeterlidir.

Hendese ve hesap başlıkları altında verilen malumata bakılacak olursa görülür ki bu ilimler "mubah"tır; çünkü kadıların, bazı hukukî meselelerde veya davalarda doğru hüküm verebilmeleri, bu bilimlerdeki birikimlerine bağlıdır. Bu bağlamda Saçaklızâde de, geometrinin önemini vurgulamak için öteden beri, Osmanlı düşünürleri ve alimleri tarafından kullanılan "Bir Havuz Kazılması Meselesi"ni aynen yineler.

Astronomi de "mubahtır"; çünkü dinî yönden iki temel yararı bulunmaktadır:

(1) Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (Ölümü 1413) *Şerh el-Mevâkıf*'ta söylediği gibi, bu bilim sayesinde Gökyüzü ile Yeryüzü'ndeki ve ikisi arasındaki yaratılışın incelikleri ve "Tanrısal Hikmet"nin ilginçlikleri kavranır ve gözleyenler, Yaratıcı'nın ustalığı önünde saygıyla eğilir.

(2) Ayrıca Kible yönü ile namaz vakitleri de bu bilim sayesinde bilinir.

Bu iki yararı nedeniyle, yeterli ölçüde – çok değil – astronomi öğrenilebilir; ama yıldızlardan hüküm çıkarma ilmi, yani astroloji haramdır. Ebû'l-Leys Nasr ibn Muhammed ibn İbrâhîm el-Semerkandî el-Hanefî'nin (Ölümü Hicrî 376-Milâdî 986/987) *el-Nevâzil fî el-Furû'* adlı eserinde denilmektedir ki Yüce Allah'ın, bilgisi ve izni dahilinde, yıldızların ve gezegenlerin devinmesinden veya feleklerin dönmesinden yararlanarak Yeryüzü'ndeki olaylara ilişkin hükümler çıkarmak câizdir; bir hekimin hastanın nabzına bakarak sağlık ve hastalığa ilişkin çıkarımda bulunması, bunun başka bir misâlidir; ancak şayet bir müneccim, "gayb"ı kendisinin bildiğine inanırsa veya bu olayların, bizzat yıldızların ve gezegenlerin etkisiyle olduğuna inanırsa, bu taktirde kâfir olur.

Saçaklızâde, astronomiyi tartıştığı bölümde, ilginç bir değerlendirme yapar ve astronomiyi, adeta "Filozofların Astronomisi" ve "Âlimlerin Astronomisi" olarak ikiye ayırır;

birincisinden kasıt, Batlamyus Kuramı'na dayalı geleneksel Yer-Merkezli Astronomi'dir; ikincisi ise, Nakil Yolu'yla İslâm âlimlerine ulaşan bilgilere - veya daha doğrusu dinî buyruklara - dayanılarak kurgulanmış olan "el-Hey'et el-İslâmiyye", yani İslâmî Astronomi'dir; meselâ İmâm Süyûtî'nin (1445-1505), *el-Hey'e el-Senniyye fî el-Hey'e el-Sünniyye* adlı eserinde bu türden bir astronomiye yer verilmiştir. Bu iki astronomi arasında bazı temel farklılıklar mevcuttur; meselâ Filozofların Astronomisi'ne göre, Gökyüzü, küre biçimindedir ve Yeryüzü'nü çevrelemektedir; halbuki İmâm Süyûtî'nin, İbn 'Abbâs'a dayanarak söylediğine göre, Gökyüzü, Kaf Dağı'nı örten bir çadır biçimindedir!

Saçaklızâde, birçok konuda İslâm âlimlerini takip ettiği halde, bu meselede filozofların savunduğu görüşün gerçeğe daha uygun olduğunu açıkça belirterek, İmâm Süyûtî'den ayrılır; ona göre, bazı kelâm eserlerinde de geçtiği üzere, şayet naklî deliller, aklî - ve yakînî - delillerle uyuşmazlarsa, bunlarla bağdaşacak biçimde yorumlanırlar; ancak filozofların görüşleri sırf tahminden ibaretse, bu durumda, naklî deliller, zâhirî şekilleriyle alınır ve asla yorumlanmazlar.

Saçaklızâde'nin kelâm ve felsefeye ilişkin görüşleri de, Osmanlı müderrislerinin bu alanlardaki genel tutumları ve bunların altında yatan temel kaygıları konusunda önemli veriler sağlamaktadır. *İhyâ' 'Ulûm el-Dîn*, kelâm konusunda şunları söyler: Kelâm ilimi ile uğraşmanın hükmü konusunda, çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazılarına göre bu uğraş, farz-ı kifâyedir; bazılarına göreyse bid'at ve haramdır; meselâ başta İmâm Şâfi'î olmak üzere, İmâm Mâlik, İmâm Ahmed ibn Hanbel, Süfyân el-Sevrî ve bütün Selefî muhaddisler kelâm ilminin haram olduğu görüşünde birleşirler.

Saçaklızâde de, çoğunluğun görüşüne - ve özellikle de Selefîler'in görüşüne -kısmen iştirak eder ve kelâm ilminin "kanıtlarında derinleşmenin" ve "felsefe ile karışık kelâm ilminin" haram olduğunu belirtir. Meselâ XVIII. yüzyılda, öğrenciler Celâleddîn el-Devvânî'nin (Ölümü 1502) *Risâle İsbât el-Vâcib*'inin içeriğini öğrenmek için bir yıl uğraşırlar; aslında bu risale, sadece bir tek sorun içerir ve bu sorun, Âlem'in, "Vâcibü'l-

Vücûd" olan, yani varlığı zorunlu olan bir tek Yaratıcısı'nın bulunmasıdır. Saçaklızâde'ye göre, bu tür konularla uğraşmak inancı sarsar ve insanın içine kötü ve yıkıcı kuşkular yerleştirir. Bu nedenle söz konusu risâle ile ilgilenenlere şunu söylemek gerekir: Eğer akıllı iseniz, Yerler'in ve Gökler'in yaratılışında sayısız kanıtlar vardır; akılsız iseniz, dayanağı olmayan tartışmalar size ne yarar sağlayacaktır? Bu gibi konularla uğraşmanın haram olduğu konusunda hiçbir kuşku yoktur; çünkü bunlar, kelâm alanında bir ayrıntıdır ve ayrıntıya girmek ise yasaktır.

Saçaklızâde'ye göre, bid'atlerin yaygın olmadığı ülkelerde, kelâm ilmine gereksinim yoktur; şayet bir kişi, bid'ate düşerse, *Kur'ân-ı Kerîm* ile Hadisler'den getirilecek kanıtlarla doğruya çağrılır; bu yöntem, mütekellimlerin kanıtlarından daha yararlıdır; ancak bid'atlerin yaygın olduğu ülkelerde kelâm ilmiyle uğraşmak farz-ı kifâyedir.

Tertîb el-'Ulûm'un dikkat çekici yönlerden birisi de, Sonuç bölümünün tamamen felsefeye tahsis edilmiş olmasıdır; burada Saçaklızâde, İslâm âlimlerinin muhtelif eserlerinden istifade ederek felsefeyi tanımlar ve sonra, yine İmâm Gazzâlî'nin *İhyâ' 'Ulûm el-Dîn* ve *el-Münkız min el-Dalâl*'ına dayanarak, felsefenin içerdiği alanları ve bunların fikhî hükümlerini sıralar.

İmâm Gazzâlî'ye göre, filozoflar en çok metafizik alanında yanılmışlar ve toplam 20 temel meselede yanlış düşmüşlerdir; bunlardan 17'si bid'at, 3'ü ise küfürdür ve küfür olan önermeler şunlardır:

- (1) İnsanlar, cismen değil, ruhen dirilirler.
- (2) Tanrı, tikelleri değil, tümelleri bilir.
- (3) Âlem, kadîmdir.

Saçaklızâde'ye göreyse, filozofların, yani öncelikle Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün "küfürle suçlanmaları gereken" en önemli görüşleri, "el-'Ukûl el-'Aşara", yani "On Akıl" ile bütün yaratıklarını mevcudiyetini Akıllar'a dayandırarak açıklamalarıdır. Filozoflara göre, Tanrı sadece Birinci Akıl'ı (el-'Akl el-Evvel) yaratmıştır; onlar bu düşüncelerinden ötürü, lanete lâyıktırlar ve

putperestlerden çok daha müşriktirler; çünkü putperestler, putların yarattığına değil, Yaraticı'ya aracılık yaptığına inanırlar.

Saçaklızâde daha sonra önde gelen İslâm âlimlerinin eserlerinden alıntılar yapmak suretiyle, felsefenin haram olduğunu ve bu nedenle bundan uzak durmak gerektiğini açıkça belirtir. Meselâ Subkî, *Mu'îd el-Ni'am* adlı eserinde filozoflar için şunları söylemiştir:

“İnsanların bir kısmı Fârâbî, İbn Sînâ gibi bazı filozofların yoluna girmişler ve bu ümmetin içinde yetişmişler, bunların bâtil ve câhilâne görüşleriyle meşgul olmuşlar ve adına da “el-Hikme el-İslâmiyye” (İslâm Felsefesi) demişler ve kendilerine de “el-Hükemâ' el-İslâmiyye” (İslâm Filozofları) adını vermişlerdir; halbuki bunlar, “hakîm” yerine, sefil ve câhil olarak adlandırılmaya daha lâyıktırlar; çünkü filozoflar, Allah'ın nebîlerinin ve elçilerinin düşmanları oldukları gibi, Şerî'at'ın içeriğini de tahrif etmektedirler.

Filozoflar, eski kavimlerin bâtil inançları üzerinde araştırma yaptılar ve adına da “el-Hikme” (Felsefe) dediler. Görüşlerine karşı çıkanları ise tanımadılar. Bunlardan, Kur'an'ı ve Hadîsler'i ezberleyenleri, hemen hemen hiç bulamazsın; Allah'a yemin olsun ki bu adamlar, Müslüman halk için, Yahudi ve Hıristiyanlar'dan çok daha zararlıdırlar; çünkü bunlar, Müslümanlar'ın kıyafetlerini giymiş ve onların ulemâsından sayılmış ve bu yüzden halk onlara uymuştur.”

Felsefenin ve hatta felsefeyi bir yana bırakın, “İslâm Teolojisi” görevini gören Kelâm'ın, bazı İslâm âlimleri tarafından tamamen, bazı İslâm âlimleri tarafındansa -koşula bağlı olarak - kısmen haram sayılması, hiç kuşkusuz ki Osmanlılar Dönemi'nde özgür düşünce ortamının oluşmasını ve güçlenmesini engellemiş olmalıdır; öteden beri tartışılacak sorunlardan birisi, böylece tarihî bakışın sağladığı olanaklar yardımıyla çözüme kavuşturulabilmektedir. Bugün de zaman zaman gündeme gelen ve hararetli münakaşalara neden olan bu sorun şöyle formüle edilebilir: “Türkler, neden filozof yetiştirememişlerdir?”

Saçaklızâde'nin *Tertîb el-'Ulûm*'u vesilesiyle sunmuş olduğumuz bulgular, bir yerde bu sorunun yanıtını oldukça kesin bir biçimde vermemize yardımcı olmaktadır: Türkler, filozof yetiştirememişlerdir; çünkü ilmî etkinlikleri denetimleri altında tutan Osmanlı âlimleri, felsefeyle uğraşmayı "küfür", felsefeyle uğraşanları ise "kâfir" olarak değerlendirmişlerdir. Herkes tarafından takdir edilecektir ki Müslüman Âlimler Topluluğu'nun büyük tepkisi karşısında, felsefeyle ilgilenmek ve "el-hikme"nin içerdiği alanlardaki - bilindiği üzere, bu alanlara kısmen bilimler de girmektedir - sorunlara çözüm arayışına girmek oldukça güçtür.

Diğer taraftan, filozoflar bir yana, aslında "İslâm Dini'nin Fikrî Muhafızları" olarak algılanması gereken mütekellimlerin de, büyük bir tepki ile karşılaşması son derece çarpıcıdır. Âyetler'in ve Hadisler'in gereksinimi karşılamadığı durumlarda, Müslümanlar'ın karşı karşıya kaldıkları bütün fikrî saldırıların veya eleştirilerin, doyurucu bir biçimde karşılanabilmesi ve çürütülebilmesi için, nasıl bir "Âlet"ten medet umulacaktır?

Özetlemek gerekirse, Osmanlı Medrese Geleneği'nin temsilcilerinden birisi olan Saçaklızâde Muhammed ibn Ebî Bekr el-Mar'âşî, Batı ve Orta Avrupa'da, bilim alanında, meselâ Isaac Newton'un (1642-1727), *Philosophie Naturalis Principia Mathematica*'sı (Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri, 1687) ile *Optics*'inin (Optik, 1704) ve felsefe alanında ise meselâ John Locke'un (1632-1704), *An Essay Concerning Human Understanding*'inin (İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme, 1690) ve Gottfried Wilhelm Leibniz'in (1646-1716), *Monadologie*'sinin (1714) yayımlandığı ve tartışıldığı bir dönemde, Aydınlanma Çağı'nın başlarında, bilimlerin dinî ve dünyevî işlerin kapsadığı konular-alanlar çerçevesinde öğretilmelerini ve felsefeden ise kesinlikle uzak durulması gerektiğini savunmaktadır; bu karşılaştırma, açıkça şu gerçeği gözler önüne sermektedir: XVIII. yüzyılın Birinci Yarısı'nda, Avrupa'nın Batısı ve Ortası ile Doğusu, yani bir anlamda Hıristiyan Dünyası ile Müslüman Dünyası (Osmanlı Dünyası) arasında, ilmî ve felsefî bakış ve birikim açısından, çok büyük bir uçurum oluşmuştur ve bu uçurumun kapanması, özellikle de "Dünyevî Bilgi"nin ve bu tür bilginin yaratıcısı olan "Özgür Akıl"ın gelenekselleşmiş fikhî

Rub‘-1 müceyyeb doğru ‘ameldir
Oku amel et kim bî-bedeldir

Rub‘-1 mukantar bil eyle seyrân
Coğrafya bil *Takvîm-i Büldân*

Bil ‘ilm-i zîcden *Sî Fasl-1 Tûsî*
Takvîmün oldurur zîbâ ‘arûsı

‘İlm-i nücûmdan ahkâmı bulma
Olacak olur, sen boş yorulma

Ahkâm-1 necmi bilmek hatardır
Ahkâm-1 şer‘i bil mü‘teberdir

Okut ‘ulûm, cüz’iyle bile
Teşrîh ilmin tıbb-1 Nebî’yle

Teşrîhi seyr et gör sen de san‘at
Tıbb ‘ilmini bil, bul tende sıhhat

Okut *Sirâc*’ı farz et ferâyız
Rûznâmeler say keşf et gavâmız

Hem Şir‘a metnin şerhiyle okut
Âdâtın işle sünnetlerin tut

Ahlâk ‘ilmin bilgil Tarîkat
Hem tut hem okut oldur hakîkat”¹⁹

Yukarıda adlarını sıraladığımız bütün bu eserler bir arada ele alınacak ve değerlendirilecek olursa denilebilir ki Osmanlılar Dönemi’nde medreselerde okutulan veya okutulmayan ilimleri tanıtmak maksadıyla yazılan bütün bu eserler, bilim tarihi açısından bakıldığında özellikle iki yönden çok değerlidirler:

(1) Osmanlı medreselerinde uygulanmakta olan müfredat programı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedirler.

(2) Osmanlılar Dönemi’ndeki Teolojik ve kısmen de Skolastik Bilim Anlayışı’nın temel hususiyetleri konusunda çok değerli veriler sunmaktadırlar.

¹⁹ İzgi bu kısa manzûmeyi söz konusu eserinde yayımlamıştır; bkz., Cilt 1, s.90-92.

Bu nedenle, bütün bu eserleri kuşatacak kapsamlı bir tarihî araştırma, geçmişin ve günümüzün bazı önemli sorunlarına ışık tutacak ve bizim burada ileri sürdüğümüz savların denetlenmesini olanaklı kılacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdîvar, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türkleri'nde İlim*, Dördüncü Baskı, İstanbul 1982.
- Atalay, Besim, *Mar'aş Târîhi ve Coğrafyası*, İstanbul 1339.
- Baktır, Mustafa, "Eşbah ve Nezâir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1995, s.456-457.
- Baktır, Mustafa, "el-Eşbah ve'n-Nezâir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1995, s.458-459.
- Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Mü'ellifleri*, Cilt 1 ve 2, İstanbul 1915.
- Fazlıoğlu, İhsan, "İbnü'l-Ekfânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s.22-24.
- Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmile el-Şakâ'ik fî Hakk Ehl el-Hakâ'ik*, Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen ve Cevat İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, Cilt 1 ve 2, İstanbul 1999.
- İzgi, Cevat, "Ebcedü'l-'Ulûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul 1994, s.70-71.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyâzî İlimler*, Cilt 1, İstanbul 1997.
- Kurtuluş, Rıza, "Câmi'u'l-'Ulûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.134.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 3, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996.
- Özel, Ahmet, "İbn Nüceym, Zeynüddîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 20, İstanbul 1999, s.236-237.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.
- Saçaklızâde el-Şeyh Muhammed ibn Ebî Bekr el-Mar'aşî, *Tertîb el-'Ulûm*, Yayına Hazırlayan: Muhammed ibn İsmâ'îl es-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*, 2 Cilt, Türkçe'ye Çeviren: Kemâleddin Mehmed Efendi, İstanbul 1315.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003.
- Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1992, s.191-194.

TERTÎB EL-'ULÛM (Özet Çeviri)

GİRİŞ

Saçaklızâde'ye göre, bir insanın, bir alanın temel yöntemlerini anladıktan ve kavradıktan sonra, öğrenmeye girişmesi gerekir. Öğrencilerin bazıları, ilimleri öğrenirken, ne kadar çaba harcamaları gerektiği ve bunların sınıflandırılması konusunda yanlışya düşerler. Bir ilim dalına, onu anlamaları için gerekli olan diğer ilim dallarını atlayarak başlarlar; gereksinimlerinin çok olduğu bir ilime yeterince önem vermezler, ama gereksinimlerinin az olduğu bir ilime ise çok önem verirler. Bu tür yanlış tutumlar, onların kendi amaçlarına ulaşmalarını engeller ve bilgi düzeylerinin de düşmesine neden olur. Saçaklızâde'nin maksadı, bu tür sakıncaların giderilmesi için iyi bir yöntemin önerilmesidir.

Birinci Fasıll: Yararlı İlimler'in Sayılması

Bunlardan bazıları, Arap dili ile ilgili ilimlerdir. Bunlar da lügat, sarf, iştikâk, Arap hattı, nahv, aruz, kâfiye, belâgat ve hitâbettir.

Bunlardan bazıları da aklî ilimlerdir. Bunlar da mantık, münâzara, kelâm usûlü, matematik, yani geometri, aritmetik ve astronomidir.

Bunlardan bazıları ise, *Kur'ân-ı Kerîm* ve *Sünnet*'ten alınmıştır: Bunlar ise akâ'id, ahlâk, mev'ize, fıkıh ve fıkıh usûlüdür.

Bunlardan bazıları ise ilâhî ilimlerdir. *Kur'ân*'la ilgili olarak, nazım, okuma, duraklama, başlama, yazma ve açıklamadır.

Bunlardan bazıları ise hadîsle ilgili metin, anlam, hadîs aktaranların güvenilirlik ve güvenilmezliğinin öğrenilmesidir.

Bunlardan bazıları da, teşrîh, tıp, ferâset, rüya yorumu ve Farsça'dır.

Bunların dışında kalanlar, felsefe, sihir, astroloji gibi zararlı ilimler veya şiir, ensâbü'l-'Arab gibi ne öğrenilmesi yarar ve ne de bilinmemesi zarar getiren ilimlerdir.

İkinci Fası: Söz Konusu Edilen İlimlerin Yararları

İlimlerin değerini iki dünyada sağlayacağı yarar açısından belirler.

Üçüncü Fası: İlimlerin Şer'î ve Şer'î Olmayan Diye İkiye Ayrılması

Şerî ilimden kasıt, Din ve Şeriat'ın birleşmesi nedeniyle, dinî ilimdir.

Şerî ilimler, anlam itibariyle üçe ayrılır:

(1) Birinci Anlam: İmâm Gazzâlî'nin, *İhyâ' 'Ulûm el-Dîn*'inde belirttiğine göre, ilimler ikiye ayrılmaktadır: birincisi şerî, ikincisi ise şerî olmayan ilimlerdir. Şerî İlimler'den kastedilen, nakil (aktarma) yoluyla peygamberlerden öğrenilen ilimlerdir; akıl yoluyla elde edilen hesap, deney yoluyla elde edilen tıp ve işitme yoluyla elde edilen dil ise bunların dışında kalır.

(2) İkinci Anlam: Burada şerî ilimlere daha geniş bir açıdan bakılır ve fıkıh usûlü gibi, Şeriat'ı koyandan kaynaklanmayan, ama yine de onunla ilgili olan ilimler de şerî ilim olarak benimsenir.

(3) Üçüncü Anlam: Başka bir görüşe göreyse, mantık da şerî ilimlere girer; çünkü mantığın kaynağı, ya Şeriat'ı koyanın mantığıdır ya da Şeriat'ı koyanın koyduğu şeyin mantığıdır. Bunlar arasında, şerî ilimlerle ilgilenmeyi sağlayan bütün alet ilimleri de bulunmaktadır.

Dördüncü Fası: İlimlerin İsimlerinin Üç Anlamı Taşması

Nahv, sarf, ma'ânî, fıkıh ve diğerleri, yukarıda belirtilen üç anlama da girer.

Beşinci Fası: İlimlerin Hükmü Hakkında

İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve el-Nazâ'ir* adlı eserinde belirtildiği gibi, ilimler, farz-ı 'ayn, farz-ı kifâye, mendûb, harâm, mekrûh ve mubâhdır ve ilimlerin öğrenilmesinde bu sıra esastır.

Ayrıca ilim, malûma bağlıdır, yani bilgi bilinene bağlıdır; bu nedenle, bilginin hükmü, bilinenin hükmü gibidir; meselâ bir ilim mubâhsa, bu ilimin konusu olan şey de mubâhtır.

Altıncı Fası: İlimin Hükmü Malûmun Hükmü Gibidir

Bilginin hükmü, bilinenin hükmü gibidir; şayet bilinen farz veya vâcib veya sünnet ise, bilinmesi de böyledir. Meselâ Ali el-Kârî'nin *el-Minah el-Fikriyye*'de belirttiği gibi, *Kur'ân-ı Kerîm*'i, açık yanlıştan uzak duracak kadar iyi okumak farz-ı 'ayndır; ancak tecvîd ilmi diye bilinen ilim, farz-ı 'ayn değil, bilakis farz-ı kifâyedir; çünkü *Kur'ân*'ı iyi okumak, o alanın ilmini bilmeye dayalı değildir.

Şayet bilgi kesin olarak haram veya tahrimen mekrûh veya tenzîhen mekrûh ise, bilinmesi de böyledir. Meselâ sihrin öğrenilmemesi gerekir; insanı yanlış yola götürecek olan felsefenin de öğrenilmemesi gerekir.

Yedinci Fası: Harâm veya Mekrûha Düşme Sanısı Varsa

Şayet bir kişinin kesin olarak harâma veya tahrimen veya tenzîhen mekrûha düşme olasılığı varsa, birinciden kaçınma yollarını öğrenmesi farzdır. İkinciden kaçınma yolunu bilmesi vâcibdir ve üçüncüden kaçınma yolunu bilmesi ise müstehabdır. Bir şeyden kaçınmak için o şeyi ve onun zıddı olan şeyi bilmek gerekir.

Kişi sihirbazların veya filozofların arasına düştüğünde ve sihrin kendisine bir şey yapmasından veya felsefeye inanmaktan korktuğunda, bu kişinin, her ikisinden de kaçınabilmesi için sihir ve felsefeyi öğrenmesi farzdır.

Bunun gibi, ticarete başlayan birinin, fâize (ribâ) düşme ihtimali sebebiyle, faizden kaçma yolunu öğrenmesi farzdır; çünkü kaçabilmesi için fâizin ne olduğunu bilmesi gerekir.

Sekizinci Fası: İnsanlar Arasında Yayıldığında Harâm ve Mekrûhu Bilmenin Hükmü

Harâma veya mekrûha, insanların çoğunun düşme olasılığı var ise, o haramı veya mekrûhu tahrimen veya tenzîhen bilmek farz-ı

'ayn veya vâcib-i 'ayn veya müstehab-ı 'ayndır. Bunlara düşme olasılığı yok ise, farz-ı kifâye veya vâcib-i kifâye veya müstehab-ı kifâyedir. Bir şehir halkının çoğu ticarete başlarsa, ticarete haram olan şeyleri ve onlardan kaçınma yolunu, ticareti uygulayanların öğrenmeleri farz-ı 'ayndır, uygulamayanların ise farz-ı kifâyedir. İmâm Gazzâlî de *İhyâ*'da aynı şeyi söyler: İnsanların çok azının gereksinim duyduğu şeyleri farz-ı 'ayn yapmak, onlara büyük bir sıkıntı getirecektir.

Dokuzuncu Fası: Harâm Olan Şeyi Öğrenmenin Harâma Düşüreceğinden Korkan Kişinin Hükümü

Sihri, filozofların öğretilerinden kaynaklanan kuşkuları ve sapık fırkaların görüşlerini, kendilerine güvenemeyen kişilerin öğrenmeleri câiz değildir; kendilerine güvenenlerin ise câizdir. Aynı görüşü İmâm Gazzâlî *İhyâ*' adlı eserinde savunmaktadır.

El-Sübki de *Mu'îd el-Ni'am*'da felsefeyle uğraşmayı aynı şarta bağlamıştır: Başkasına gelecek zararı uzaklaştırmak için kendisine gelecek zarardan emin olmayan kişinin, felsefeyle uğraşması câiz değildir.

Onuncu Fası: İlimlerden Farz-ı 'Ayn Olanlar

İlimlerden farz-ı 'ayn olanlar, kulun içinde bulunduğu durumları bilmekle sorumlu olmasıdır; Allah'ın kullarına yüklediği sorumluluklar üç türdür: itikat, fiil ve terk.

On Birinci Fası: Akıllı ve Ergin Bir Kişinin Yaratıcı'sını Bilmemesi Mazur Görülemez

Hazret-i Muhammed'den kendisine bir haber ulaşmamış olsa bile, ergin bir kişinin Yaratıcısı'nı bilmemesi mazur görülmez. İmanda işitmeye dayanan şartlar ise, Hazret-i Muhammed'in peygamberliği, meleklerin varlığı, kitapların inmesi, Âhiret'in olması, namazın farzlığı ve zinânın haramlığı gibidir. Kendisine sağlam kaynaklar aracılığıyla Hazret-i Muhammed'den bilgi ulaşmaksızın, bir kişinin bunları akıyla bilmesi ve benimsemesi farz değildir; çünkü akıl kendi başına bu bilgilere ulaşamaz; ancak bu bilgiler kendisine sağlam yollarla ulaştıktan sonra, bunlara inanmaksızın, inancı tam olmaz.

On İkinci Fası: Dinde Zorunlu Olmayan Şeylerin Bilinmesi

İnanç konusunda, Ehl-i Sünnet âlimlerinin oy birliğiyle benimsediği şeylerden birisi de, dinde zorunlu olmayan şeylerin öğrenilmesinin farz-ı 'ayn olmayıp, farz-ı kifâye olmasıdır. Meselâ *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olmaması ve Yüce Allah'ın Âhîret'te görünmesi ve Hazret-i Muhammed'in meleklerden üstün olması gibi sorunlara ilişkin bilgi, farz-ı kifâyedir.

On Üçüncü Fası: İlimlerden Farz-ı Kifâye Olanlar

Farz-ı Kifâye, insanların çoğunun yaşamları veya ölümleri itibariyle gereksinim duydukları şeyi yerine getirmektir. *İhyâ*'ya göre, yazılı olan ilimlerden Farz-ı Kifâye olanlar şunlardır: Kırâ'ât İlmi, Tefsîr İlmi, Tecvîd İlmi, Hadîs İlmi (Bunların Farz-ı Kifâye olmasının nedeni, hepsinin kavranmasının güç olmasıdır), Ma'ânî İlmi, Hadîs Usulü İlmi, (Tasavvuf İlmi'nin, Fıkıh ve Fıkıh Usulü İlmi'nin ve Kelâm İlmi'nin dışında) Ahlak İlmi.

Burada, Kelâm İlmi'nden kasıt, mütekellimlerin özet kanıtlarıyla birlikte ortaya koymuş oldukları inançlardır. Buraya dinde zorunlu olmayanlardan ancak Ehl-i Sünnet ulemâsının oy birliğiyle kabul etmiş olduğu şeyler de girer; fakat Ehl-i Sünnet ulemâsının, yani Eş'arîler ile Mâtürîdîler'in görüş ayrılığına düştüğü şeyleri bilmek ise müstehabdır; ancak bu konuda Mâtürîdîler'in görüşü daha üstündür. Sapık fırkalarla filozofların tartışmaları, kelâma girmez; çünkü bunları bilmek farz-ı kifâye değildir; hatta daha sonra İmâm Gazzâlî'den de aktaracağımız gibi, bazı bölgelerde insanların çoğunun bunların inancına kapılmasından korkulmuştur.

İmâm Gazzâlî, *İhyâ*'sında ilimlerin mertebelerini belirtirken, farz-ı kifâye olanları şöyle sıralamıştır: Hesap İlmi, Lügat Metni İlmi, Nahv İlmidir; Nahv İlmi'nden Sarf İlmi'ni de kastetmektedir; çünkü bu ikisi, yani lügat ve nahiv, Allah'ın Kitâb'ı ile Elçisi'nin Sözlü Sünneti'nin bilinmesi için alettir.

Bu yorumdan, Belâgat İlmi'nin de farz-ı kifâye olduğu açığa çıkmaktadır. Tıp İlmi de İmâm Gazzâlî'ye göre farz-ı kifâye iken, İslâm âlimlerinin çoğuna göre, müstehabdır.

Saçaklızâde'ye göre, hastalıkların yayıldığı her memlekette Tıp İlmi farz-ı kifâyedir. Ayrıca Mantık İlmi'nin kanıtlara ilişkin bölümü de farz-ı kifâyedir; çünkü bu Fıkıh Usûlü'nün ilkelerindedir; bu nedenle İbn el-Hâcib'in (570-646) *Muhtasar el-Müntehâ*'sinde de olduğu gibi, mantıktaki kanıtlama konusu, Fıkıh Usûlü kitaplarına dahil edilmiştir. Münâzara İlmi'nin ise farz-ı kifâye olduğunda şüphe olup, müstehab olduğunda ise hiçbir şüphe yoktur. Çoğunluğun görüşüne göre, farz-ı kifâyedir; çünkü âlet ilimlerinde buna ihtiyaç çoğalmıştır.

Yine *Kurân-ı Kerîm*'in harekeli olarak yazılmasının da farz-ı kifâye olması gerekir.

On Dördüncü Fası: İlimlerin Mertebeleri

Yazılı ilimler üç mertebedir: "İktisâr" (Kısa), "İktisâd" (Orta) ve "İstiksâ" (Uzun); son mertebe için ayrıca "et-tebahhur" da denir.

Bunların hepsi farz-ı kifâye'dir. İmâm Gazzâlî *İhyâ*' adlı eserinde demiştir ki iktisâr, Kelâm İlmi'nde kanıtlarla uğraşmaksızın Ehl-i Sünnet'in inançlarını bilmektir; iktisâd ise, bid'at ehli ile tartışabilecek kadar, bu inançları naklî veya aklî kanıtlarla bilmektir. İstiksâ'ya gelince, meselâ hesap ilmi farz-ı kifâyedir, ancak bu ilmin inceliklerinde derinleşmek bir erdemse de, farz değildir.

On Beşinci Fası: İlimlerden İktisâd, Yani Orta Mertebede Olanların Nasıl Öğrenileceği

İmâm Gazzâlî yine *İhyâ*'da hadîs ilmini ölçüt alarak belirtmiştir ki iktisâr, Buhârî ve Müslim'deki hadîs metinleri ile râvilerin isimlerini ezberlemeden, ihtiyaç anında istediği hadîse ulaşabilecek kadar bilmektir; iktisâd ise, Buhârî ve Müslim'de belirtilen hadîslere, diğer sahih hadîs kitaplarındaki hadîsleri de ilave edebilecek kadar bilmektir.

İktisâr'da ezber şart olmadığı gibi, İktisâd'da da şart değildir; ancak iktisâdda iki şey şart koşulmuştur:

1. Hadîslerin lâfzını ve manasını bilmek.

2. İhtiyaç anında istenilen hadîslere ulaşabilmek. Bu işlem için fihrist kitapları kullanılabilir; çünkü bunları ezberlemek çok güçtür.

Hadîs ilmi için öngörülen bu tanımlama, diğer ilimler için de geçerlidir.

On Altıncı Fasil: *Kur'ân-ı Kerîm*'i Ezberlemenin Hükümü

İmâm Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde, *Kur'ân*'ın korunmasını sağlayacak sayıda Müslüman tarafından ezberlenmesinin ve öğretilmesinin farz-ı kifâye olduğunu söylemiştir.

Bu sayı konusunda farklı görüşler vardır; sağlam olansa, sayının *Kurân*'ı ezberleyenlerin yalan üzerinde birleşmelerini engelleyecek kadar olmasıdır.

Açık olan şey şudur ki İslam memleketlerinden herhangi birinde *Kur'ân*'ı ezberleyenlerin sayısının, onun korunması için gerekli olan sayıda olması farz-ı kifâyedir.

On Yedinci Fasil: Vâcib-i 'Ayn ve Vâcib-i Kifâye

İlimlerden bazıları vâcib-i 'ayndır; vâcib-i 'ayn, kişinin vâciblerden ve tahrîmen mekrûhlardan kendisiyle ilgili olanları bilmesidir. Bazıları ise vâcib-i kifâyedir; vâcib-i kifâye ise halkın çoğunu ilgilendiren vâcib ve tahrîmen mekrûhları bilmektir.

On Sekizinci Fasil: Herkese Mendûb Olan

Tasavvuf İlmi ve ilimlerden farz-ı kifâye olanlarda derinleşmek mendûbdur; yalnız Kelâm İlmi'nde derinleşmek bunun dışındadır. Kişiyi ilgilendiren sünnetleri ve tenzîhen mekrûh olanları bilmek de mendûbdur. Tıp ilmi ise ulemânın çoğuna göre müstehab iken, İmâm Gazzâlî'ye göre, farz-ı kifâyedir. Bazı fetva kitaplarının Farsça olması nedeniyle, ihtiyaç duyulduğunda Farsça öğrenmek de mendûbdur.

Müstehab olanlardan bazıları şunlardır:

1. Yedi Kıraat'ın dışındaki kıraatları bilmek; çünkü bunların farz-ı kifâye olması anlamsızdır.

2. Hadîslerden sahih olmayanları bilmek.
3. Ramazan'ın son on gününü, câmi'de geçirmek.
4. Halkın çoğunu ilgilendiren sünnetleri ve tenzîhen mekrûh olanları bilmek.
5. Rûya tabirini bilmek; çünkü Hazret-i Muhammed kendi rüyasını ve arkadaşlarının rüyalarını yorumlamıştır. Hazret-i Yûsuf da rüyaları en iyi yorumlayanlardan biriydi. İbn Sîrîn'in *Ta'bir el-Rü'yâ* adlı eseri gibi güvenilir rüya tabiri kitaplarını okumak da müstehabdır.

On Dokuzuncu Fasıl: İlimlerden Harâm Olanlar

İlimlerden harâm olanlar, sihir ve felsefe gibi bir ülkede yaygın olmayan ilimlerdir. Bir diğeri de kelâm ilminin kanıtlarında derinleşmektir. Ve yine, sapık İslâmî fırkalarla ve filozofların düşünce ve inançlarının yaygın olmadığı bir ülkede, filozoflarla tartışmak da harâmdır. Ayrıca yıldızlardan hüküm çıkarma ilmi, yani astroloji de harâmdır; astroloji, bazı kitaplarda bulunan bir ilimdir ki bu ilimle, feleklerin konumlarından Yeryüzü'ndeki olaylara ilişkin hükümler çıkarılır.

Ebû'l-Leys Nasr ibn Muhammed ibn İbrâhîm el-Semerkindî el-Hanefî'nin (Ölümü Hicrî 376-Milâdî 986/987) *el-Nevâzil fî el-Furû'* adlı eserinde denilmiştir ki Yüce Allah'ın bilgisi ve izni dahilinde, yıldızların ve gezegenlerin seyri ve feleklerin hareketinden yararlanarak Yerüzü'ndeki olaylara ilişkin hükümler çıkarmak câizdir; bir hekimin hastanın nabzına bakarak sağlık ve hastalığa ilişkin çıkarımda bulunması bunun bir misâlidir; ancak şayet bu yaptığı işin, Yüce Allah'ın bilgisi ve izni dahilinde olduğuna inanmaz veya kendi kendine gaybı bildiğine inanırsa kâfir olur.

Eğer bu olayların bizzat yıldızların ve gezegenlerin etkisiyle olduğuna inanırsa küfre düşer; ancak Yüce Allah'ın koymuş olduğu kuralların bu etkiyi yarattığına inanırsa küfre düşmez.

İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve el-Nazâ'ir* adlı eserinde de belirttiği gibi, musikî ilmi, göz boyama ilmi (şa'beze) ve harf ilmi harâmdır.

Musiki ilmi, nâmelerden söz eden bir ilimdir ve filozoflar tarafından geliştirilmiştir. Göz boyama ilmi ise, el hareketlerinin çabukluğundan yararlanarak, bir şeyi, olduğundan başka bir biçimde göstermektir; bunu öğrenmek harâmıdır; çünkü bu, bir oyun ve eğlencedir. Harf ilmi, “el-Cifr” ilmidir; bunun ilk koyucusu Muhyiddîn ibn ‘Arabî’dir. Muhyiddîn ibn ‘Arabî’nin *Kitâb el-Cifr* adlı eserinde belirtildiği üzere, Arap harflerine karşılık gelen rakamların bilinmesi ilmidir ve maksadı, geleceğe ilişkin bilgilere ulaşmak ve insanları bu amaçla kullanmaktır. İbn el-‘Arabi, bu ilmin kurucusunun Hazret-i Ali ve konusunun da Arap harfleri olduğunu ve Ca‘fer el-Sâdık’ın da *el-Hâfiye* adlı eserini yazarak bu ilmin derinliklerine girdiğini ve bu ilme ancak büyük keşif ve selîm zevk sahiplerinin ulaşabileceğini belirtmiştir. Saçaklızâde’ye göre, büyük keşif ve selîm zevk sahibi olanlar için bu ilimle uğraşmak câizdir ve bunların sayısı da çok azdır; bunların dışındakiler için, rastgele davranacakları ve yalan söyleyecekleri için haramdır.

İhyâ’da İmâm Gazâlî, sihir ve tılsımlar ilminin yerildiğini ve haram olduğunu belirtir. El-Tıybî’nin *Şerh el-Keşşâf*’da bildirdiğine göre, harâm olan ilimlerin haramlık dereceleri farklıdır. Saçaklızâde’ye göre, ulemânın sözlerinden açığa çıkan hüküm şudur ki bunların en haram olanı, özellikle el-felsefe el-tabî’iyye ve el-ilâhiyye’dir, yani fizik ve metafiziktir; çünkü İmâm el-Gazzâlî’nin *el-Münkız* adlı risâlesinde belirtildiği gibi, filozofların en büyük yanlıgıları buradadır.

Yirminci Fası: Mantık Öğrenmenin Hükümü

İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve el-Nazâ’ir* adlı eserinde demiştir ki felsefe haramdır; mantık felsefenin içine girdiğine ve onun başlangıç ilimlerinden biri olduğuna göre, buradan mantığın da, felsefe gibi haram olduğu sonucu çıkar; ancak Saçaklızâde’ye göre matematik de, felsefenin içinde bulunmasına karşın, farz-ı kifâyedir.

Harama dayanan şey haram olmaz; ancak harama götüren şey haram olur; ikisinin arasında fark vardır. İbn Hacer el-Heytemî’nin, *Şerh el-Erba’in*’de bildirdiğine göre, haram olan mantık,

filozofların inançlarıyla karışmış olan mantıktır; ancak filozofların inançlarından soyutlanmış olan bugünkü mantık ise haram değildir.

Saçaklızâde, mantıkla uğraşmanın yararlarından bir tanesinin düşünceyi keskinleştirmesi olduğunu söyler; İmâm Gazzâlî de, *el-Münkız*'de, kılıcın savaşın aleti olması gibi, düşünce de dinin aletidir demiştir; düşünceyi keskinleştirmek ise, kılıcı keskinleştirmek gibidir. Düşünceyi, haram olan ilimlerle keskinleştirmek câiz değildir; çünkü bunda zarar vardır; düşünce, zararından korkulmayan şerî ilimlerle keskinleştirilmelidir.

Düşünceyi keskinleştirmek müstehabdır; hatta ona göre, farz-ı kifâyedir; daha önce de belirtildiği gibi, düşünce dinin aletidir; çünkü ahmak, dini bozar. Bu nedenle şerî ilimlerden bazı seçkin eserleri veya incelikleri bilen bir âlimden - gerçi böyle bir âlim kırmızı kibritten daha değerlidir - düşünceyi keskinleştirecek âlet ilimlerini okumak müstahab veya farz-ı kifâyedir. Düşünceyi keskinleştirmek için, uğraşılması gereken ilk eserlerden bir tanesi de *Şerh el-Kâfiye*'dir²⁰. Bu eser, kısa soru ve cevaplardan ibarettir; bazan bir sayfada, 20 soru ve 20 cevap bulunmaktadır; ancak mantık ve münazara öğrendikten sonra, bununla uğraşmak gerekir.

Yirmi Birinci Fasl: Remil İlminin Hükmü

Veliyüddîn Muhammed ibn Abdullah el-Hatîb el-‘Ömerî el-Tebrîzî, *Mişkât el-Masâbih* adlı eserinde, Mu‘âviye ibn el-Hakem'den şöyle bir hadîs aktarır: “Hazret-i Muhammed'e bazılarımız yazı yazmaktadır (remil açmaktadırlar) dedim; Hazret-i Muhammed'de buna cevaben, Peygamberlerden biri de yazı yazmaktaydı; kimin yazısı o peygamberin yazısına uyarsa, bu uygundur.”

El-Tayyibî, bu peygamberin Hazret-i İdrîs olduğunun söylenmekte olduğunu belirtmektedir.

İbn el-Esîr, *el-Nihâye fî Garîb el-Hadîs* adlı eserinde şunları söyler: Remil, insanlar tarafından bilinen bir ilimdir ve bu alanda

²⁰ *El-Kâfiye fî el-Nahv*, Arap dilcilerinden İbn el-Hâcib adıyla tanınan Cemâlüddîn Ebî 'Amr 'Osmân ibn 'Omar'ın (Ölümü Hicrî 646-Milâdî 1248/49) nahivle ilgili çok meşhur bir eseridir; sonraki dönemlerde birçok araştırmacı tarafından şerh edilmiştir; ancak en tanınmış şerhi, Mollâ Câmfî'ye (Ölümü Hicrî 898-Milâdî 1492/93) âittir.

birçok eser vardır; günümüzde de bu ilimle uğraşılmaktadır. Arapların remil açma yöntemi şöyledir: Bir kişi, bir işe niyet ettiğinde, bir tahta alır ve hiç düşünmeksizin hızlı hızlı bir çok remil işareti çizer; sonra bu işaretleri çift çift siler; şayet sonunda iki işaret kalırsa, hayra, bir işaret kalırsa şerre alamettir.

Saçaklızâde'ye göre, bu ilmin en uygun tanımı Cevherî'nin *el-Sihâh*'ında verilmiştir: Remil, vahşî ineklerin ayaklarında bulunan ve kendi renginden farklı olan beneklerdir.

Remil ilminin faydası, bilinmeyen şeyleri tahmin etmektir; kezâ Taşköprülüzâde (1495-1561), *Miftâh el-Sa'âde*'de aynı şeyi söylemiştir; ancak bu söylenenler, peygamberlerin dışındakiler için geçerlidir; çünkü peygamberlerinki mucizedir ve kesinlik ifade eder.

Yirmi İkinci Fasıl: Harâmlık Derecesinde Kerâhat Olanların Öğrenilmesi

El-Eşbâh ve el-Nazâ'ir adlı eserde denilmiştir ki kadınlara duyulan aşkla ilgili şiirler bunlardandır; çünkü bu suretle akıl kötüye kullanılmaktadır. Kâdı Hân da, bu görüşü destekler ve Araplar'ın şiirlerini okumayı yasaklar; çünkü bu şiirlerde, ahlak düşüklüğü, içki ve oğlanlarla ilgili hayasızca övgüler vardır.

Saçaklızâde'ye göre, bu eylemler, hakikat yoluna uygun olarak övülüyorsa, tahrîmen mekrûhtur; Allah'a bağlananlarda olduğu gibi, temsîl yoluna uygun olarak övülüyorsa, ne tahrîmen ne de tenzihen mekrûhtur; çünkü buna benzer fikirler birçok İslâm şeyhinin şiirlerinde yer almıştır. Meselâ el-Kuşeyrî, *el-Risâle el-Kuşeyriyye*'de şöyle bir beyit aktarmıştır:

İnsanların sarhoşluğu içkidendir.
Benim sarhoşluğum ise Allah'tandır.

Kâdı Hân'ın bunlarla ilgili olarak mekrûh demesi doğru değildir; *İhyâ*'da da belirtildiği gibi, şayet bu şiirler musikisiz okunursa, harâm değildir ama musikili okunursa haramdır; çünkü musikiyle okunduğunda, şehveti uyarır. Bu konu Saçaklızâde'nin, *Beyân el-Tagannî* adlı eserinde ayrıntılarıyla açıklanmıştır.

Yirmi Üçüncü Fasl: Öğrenilmesi Mubâh Olanlar

Dağlar, vatan, ayrılık gibi, kötü huyu teşvik etmeyen şiirler mubâhtır. Mühendisliği ve tarihleri öğrenmek de böyledir.

BİRİNCİ MAKSAD

BİRİNCİ BÖLÜM

Birinci Fasl: Bütün İlimlere İlişkin Değerlendirme

Lügât: Dil ilmi, bir kişinin kelimelerin kullanılış biçimlerini ve alanlarını bilmesidir ve Yüce Allah bu ilim sayesinde Hazret-i Âdem'in Melekler'den daha üstün olduğunu ve bunun için de Yeryüzü'ndeki yönetimin insana ait olduğunu belirtmiştir.

Daha sonra Saçaklızâde, el-Fîrûzâbâdî'nin (1329-1415) *el-Kamûs el-Muhît*, el-Seyyid el-Şerîf el-Cürcânî'nin *Istulâhât el-Fünûn*, Sa'düddîn el-Taftâzânî'nin *el-Mutavvel*, 'Adudüddîn el-Îcî'nin *el-Risâle el-Vad'iyye*, İbn Ferişte'nin *el-Manzûme*, el-Cevherî'nin *el-Sihâh*, el-Zemahşerî'nin *el-Esâs* ve ayrıca *el-Fâ'ik*, Mustafâ el-Ahterî'nin *Ahterî-yi Kebîr* ve İbn el-Hâcib'in *el-Şâfiye* adlı eserlerinin dışında, Ali Kuşçu'nun *el-'Unkûd el-Zevâhir fî Nazm el-Cevâhir* adlı eserini anarak konuya açıklık ve derinlik getirir.

Ali Kuşçu, *el-'Unkûd el-Zevâhir* adlı eserini, üç ana bölüme ayırmıştır ve bunlardan birincisi kelimenin anlamı, ikincisi kelimenin kökü, üçüncüsü ise kelimenin çekimi ile ilgilidir. Bir öğrencinin, bu eserden mutlaka edinmesi gerekir; çünkü bu üç alanda buna benzer bir eser mevcut değildir.

İştikâk: İştikâk ilmi sözcüklerin birbiriyle yapı ve anlam bakımından ilişkisini gösterir.

'Arûz: 'Arûz ilmi, kafiyeli terkiplerin vezinlerinin bilindiği bir ilimdir. Bu ilim dalı, alanının küçüklüğüne ve öğrenilmesinin kolaylığına rağmen, birçok terime sahiptir ve bir âlimin bilmemesi ayıptır. Bu alandaki en önemli eserlerden bir tanesi, Muhammed İbn Ebî Hubeş el-Ensârî Ebû 'Abdullah el-'Arûzî'nin *Muhtasar el-Endelüsî*'sidir.

Tecvîd: Uygulamalı bir ilimdir ve harflerin ağızdan çıkış yerlerini ve niteliklerini inceler; bu ilim, harflerin haklarının verilmesi yeteneği olarak da bilinir.

Tecvîd ilmi, başka bir açıdan bakılacak olursa, *Kur'ân-ı Kerîm*'i okurken başlama ve duraklama yerlerini bilmektir ve dolayısıyla kısaca söylemek gerekirse, bu ilmin konusu, *Kur'ân*'ın kelimelerinin okunuşudur; 'Ali el-Kârî'ye göre, tecvîd ilminin öğrenilmesi farz-ı kifâye ve tecvîd ilminin uygulanması ise farz-ı ayndır.

Ebû 'Amr 'Osmân ibn Sa'îd el-Dânî (Ölümü Hicrî 444-Milâdî 1052/53) *el-Mukni' fî Resm Masâhif el-Emsâr*'ında şöyle bir rivayet nakleder: Hazret-i Osman, sahâbeden Zeyd ibn Sâbit, 'Abdullah ibn el-Zübeyr, Sa'îd ibn el-'As ve 'Abdurrahman ibn el-Hâris'i yanına çağırır ve onlara *Kur'an-ı Kerîm*'i çoğaltmalarını buyurur. Hazret-i Osman yazılan bu dört nüshadan, birincisini Kûfe'ye, ikincisini Basra'ya, üçüncüsünü Şâm'a gönderir ve dördüncüsünü ise yanında tutar. Böylece *Kur'ân-ı Kerîm* nüshaları hazırlanmış olur.

İmâm Suyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde, el-Nevevî'ye dayanarak, yanlış ve değişik okumayı engelleyeceği için, *Kur'ân*'ı noktalamanın ve harekelemenin müstehab olduğunu belirtir.

Kırâ'at: *Kur'ân-ı Kerîm*'in okunması konusundaki farklı görüşlerin bilinmesidir. Okuma yedi imâma dayanır; bunlar sırasıyla Nâfi' el-Medenî, İbn Kesîr el-Mekkî, Ebû 'Amr el-Basrî, İbn 'Âmir el-Şâmî, 'Âsım, Hamza ve el-Kisâ'î'dir.

Mantık: Mantık, "Mizân" olarak da adlandırılır ve düşüncenin bozukluğu veya sağlamlığını gösteren kurallardan oluşur; nahiv ve sarfın, dili konuşma sırasında yanlış düşmekten koruması gibi, mantık da aklı, düşünme sırasında yanlış düşmekten korur. İbn Hacer el-'Askalânî, İmâm Nevevî'nin *el-Hadîs el-Erba'in*'ine yapmış olduğu şerhde der ki tefsîr, hadîs ve fıkıh konusundaki şerî âletlerden bir tanesi de mantıktır; bu ilim yararlıdır ve bunda hiçbir sakınca yoktur; ancak burada sakıncalı olan şey, mantığın, Şeriat'a aykırı olan felsefe ile karışmasıdır. Bunun için İmâm el-Gazzâlî şöyle demiştir:

“Mantığı bilmeyenin fıkıh bilgisine güvenilmez; ancak müctehidler, bu bilgiyi özel yetenekleriyle, diğerleri ise eğitim yoluyla elde ederler”.

Bugünkü mantık ise, akla dayalı kurallardan oluşmuştur ve filozofların öğretilerinden arındırılmıştır. Mantık, kelâm ve felsefeye dahildir; çünkü bunların başlangıç bilgilerinden ibarettir.

Mantığın felsefeyle ilişkili olması, haram olmasını gerektirmez; çünkü felsefe, bütün dallarıyla haram değildir. Felsefeden haram olanlar, sadece metafizikle ve fizikle ilgili olanlardır; ancak hesap da felsefeye dahil olduğu halde haram değildir; Gazzâlî hesabın, farz-ı kifâye olduğunu söylemektedir.

Mantığın kelâmıla ilişkili olması ise farz-ı kifâye olmasını gerektirir; çünkü kelâm ilmi de bazılarına göre farz-ı kifâyedir.

Mantık ilminin deliller kısmı farz-ı kifâyedir; çünkü bu fıkıh usûlünün başlangıç ilmidir.

Kavrama gücü az olan insanlar, mantıktan uzak dururlar; kavrama gücü çok olan insanlar ise, daha önemli ilimlerle uğraştıkları için, mantıkla sadece eğlenirler; ömrünü bu türden ilimlerle geçirerek, elçilerin ve peygamberlerin getirmiş oldukları ilimlerden uzak duranların alışkanlıkları seni aldatmasın; mantık beş tûmellerin (yani cins, nev', fasıl, hâssa, el-'arad el-'âm) ve kanıtıma biçimlerinin ayrıntılarından oluşur; burada insan için en uygun olanı, düşünce etkinliğini, bunlara dalmaktan uzak tutmaktır; çünkü ilim çok, ama ömür kısadır; ilimlerin önemli kısımlarını öğrenmeye zaman yetmez; bu konuda şöyle denilmiştir:

Hayır! Bin yıl ilimle uğraşsa bile, onun tamamını hiç kimse kavrayamadı.

İlmin derinliklerine girmek güçtür; bu nedenle her ilmin en güzelini alınız.

Bu ilmin öğrencilerinin kötü uygulamalarından birisi de, Hüsâmeddîn Hasan el-Kâtî'nin (Ölümü 760 Hicrî-Milâdî 1359) şerhini okuduktan sonra, Kul Ahmed'in *el-Hayâlî* adlı hâşiyesiyle birlikte Şemseddîn Muhammed ibn Hamzâ el-Fenârî'nin (Ölümü

834 Hicrî-Milâdî 1430/31) *İsagocî* şerhiyle uğraşmalarıdır; mantığa başlayan kişiler, Necmüddîn Ömer ibn Ali el-Kazvî'nin (Ölümü 693 Hicrî-Milâdî 1294) *Şerh el-Şemsiyye*'sini okumadan önce, bunları anlamazlar.

Bu ilmin öğrencilerinin kötü uygulamalarından bir diğeri de, *Şerh el-Şemsiyye*'ye, Seyyid Şerîf Ali ibn Muhammed el-Cürcânî'nin (Ölümü 816 Hicrî-Milâdî 1413/14) hâşiyesi ve üstelik Kara Dâvud'un hâşiyesi ile birlikte başlamalarıdır.

Mantığın özülle değil de, ayrıntılarıyla uğraşmak, bu ilimin kavranmasını engeller. Mantık ilminin öğrenilmesinde en üstün yöntem, önce Hüsâmeddîn Hasan el-Kâtî'nin şerhi ve *Şerh el-Şemsiyye* ile başlamaktır.

Münâzara: Bu ilime, aynı zamanda “Âdâbü'l-Bahs” (Konuşma Kuralları) ve “Sınâ'atü't-Tevcîh” (Sözü Yönetme Sanatı) ilmi de denir; münâzara, sözlerden kanıtlanmış olan ile kanıtlanmamış olanı birbirinden ayırt eden kuralları öğretir; öyleyse konusu sözdür; bu alanda bilgisi olmayan kişiler, ilimlerin konularını anlamakta güçlük çeker.

Günümüzün öğrencileri, bu ilim dalına ilişkin şerh ve hâşiyelerle uzun bir süre uğraşmakta, ama hiçbir sağlam bilgiye ulaşamamaktadırlar; bunun nedeni, derslerinde bağımsız bir metni incelememeleridir. Ben bu alanda, insanların münâzara ilmini kavramalarına yardımcı olacak ve bütün konuları içerecek bir metne rastlamadım; bu nedenle, bu ilmin bütün yönleriyle tanıtan bir risale yazdım ve bunu *Takrîr Kavânîn el-Münâzara* olarak adlandırdım; daha sonra içindeki en önemli konuları çıkararak bu risaleyi özetledim ve adına *el-Velediyye* dedim.

İkinci Fasal: Cedel ve Münâzara Arasındaki Fark

Münâzara ilmi, cedel ilminden farklıdır; çünkü münâzara ilmi ile doğru bilgiler öğrenilir ve temel amacı, doğruyu bulmaktır. Cedel ilmi ise, Horasanlı Sa'düddîn el-Teftâzânî'nin (Ölümü Hicrî 792-Milâdî 1390) açıkladığı üzere, herhangi bir görüşü korumaya veya yıkmaya yarayan bir ilimdir. Bu nedenle cedelî, yani cedelci, ya yorumcudur; soruyu yöneltenin karşı çıkışlarına yanıt verir ve

böylece savı korur; ya da sorgucudur; yorumcunun savına veya kanıtına karşı çıkışlarda bulunur ve böylece savı veya kanıtı yıkar.

Cedelin kuralları, yanıltmak ve kandırmaktan ibarettir ve bu kurallar, sadece inatçı hasma karşı kullanılır. Cedel, belirli bir dalın konusunu korumakla yetinmez; ancak İslâm fakihleri cedeli işlerine geldiği gibi kullandıkları ve genel çatışmaları, fikhî sorunlara uyguladıkları için, cedelin yalnızca fıkıh alanına ilişkin olduğu düşünülmüştür.

El-Zernûcî, *Ta'lim el-Müte'allim Âdâb el-Ta'allim* adlı yapıtında şöyle der:

“Büyük âlimlerin Yeryüzü’nden ayrılmalarından sonra meydana gelen cedel ilmiyle sakın uğraşma; çünkü o seni fıkıhtan uzaklaştırır ve ömrünü boşa geçirir.”

Fakihlerin kendi görüşlerine dayanak sağlamak için kullanmış oldukları cedel ilmine, “Hilâf İlmi” denir. Sa‘deddîn el-Teftâzânî, hilâf ilmimi şöyle tanımlar:

“Müçtehitler arasında meydana gelen görüş ayrılıkları ilmidir”.

Kelâm İlmi

Bu ilme, “İlm-i Usûl-i Dîn” de, yani din usûlü ilmi de denir; bununla, kanıtlar getirilerek ve kuşkular kaldırılarak, dinî inançlar kanıtlanır ve ayrıca kelâm ilmi, İslâm kanunlarına göre, Allah’ın zâtını ve sıfatlarını ve mebde ile ma‘âd arasında mümkün olan varlıkları araştıran bir alan olarak da bilinir; “İslâm Kanunu” terimiyle anlatılmak istenen, “İlâhî Felsefe” (Metafizik) ile “Tabîî Felsefe”dir (Fizik); birincisi Allah’ın zâtını ve sıfatlarını, ikincisi ise mümkün varlıkları inceler. Ancak *Şerh el-Mevâkıf*’da da geçtiği üzere, ister doğruya uysun isterse uymasın, bu iki konu, filozofların akıllarına göre konmuş olan kanunlara dayanmaktadır. Bazı kelâm sorunları aklîdir ve bunlar Kitap ve Sünnet’te yer alsa bile, akıl, bu sorunların bilgisini yaratılanlara bakarak, kendi kendisine edinir; meselâ akıl, Yaratıcı’nın sıfatlarıyla birlikte var olduğunu bilir. Nübüvvet ve ma‘âd gibi bazı kelâm sorunları ise naklîdir. Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Şerh el-Mevâkıf* adlı eserinde, bu görüşü onaylanmaktadır:

“Her ne kadar akıl, kendi kendine bilebilirse de, inançların kabul edilebilmesi için Kitap ve Sünnet’ten alınmaları gerekir.”

Saçaklızâde, burada Türk düşünce tarihi açısından önemli bir vurguda bulunmakta ve şunları söylemektedir:

“Ben el-Cürcânî’nin ‘inançların kabul edilebilmesi için’ biçimindeki sözünün anlamından emin olamadım; belki de bunu sevap kazanmak için söylemiştir. Bir kimse peygamberlerin getirdiği dinlerden biriyle karşılaşmazsa ve akıl yoluyla, Yaratıcı’ya ve onun birliğine ve bilinen diğer sıfatlarına ilişkin doğru bilgilere ulaşırsa, o kişi Allah gözünde mümindir ve inancından dolayı da sevap kazanır. Ancak peygamberlerin getirdiği dinlerden biriyle karşılaşan bir kişi, bu dine girmezse, akıl yoluyla ulaşmış olduğu doğru inancı sayılmaz ve bundan dolayı da sevap da kazanmaz.”

Kelâm ilminin ilkeleri ve amaçları vardır; ilkeleri aklîdir; bunlar kanıtlar, cevherler ve arazlarla ilgilidir; amaçları ise naklîdir, yani inançla ilgilidir.

İnanç konuları üç mertebede incelenmiştir:

1. Kısa: İnanç sorunlarını, kanıtlardan ve aykırı görüşleri olanların tartışmalarından uzak bir biçimde anlatmaktır. Bu düzeydeki eserler, İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe’nin *el-Fıkh el-Ekber*’i, Şeyh Ebû el-Hasan Sirâcüddîn Ali ibn ‘Osmân el-Evsî’nin *Nazm el-Emâlî*’si, İmâm el-Nesefî’nin *el-‘Akâ’id el-Nesefiyye*’si ve Ali el-Kârî’nin *Şerh el-Fıkh el-Ekber*’idir. Bu düzeyde yazılan eserlere, “İlm el-Tevhîd ve es-Sıfat” adı verilir.
2. Orta: İnanç sorunlarını, çok ayrıntıya girmeksizin ve mezhepler arasındaki görüş farklılıklarını - mecbur kalmadan - belirtmeksizin, kanıtlarıyla birlikte vermektir. Bu düzeydeki eserlerin en önemlisi İmâm Gazzâlî’nin *İhyâ’ el-‘Ulûm el-Dîn*’in bir bölümü olan *el-Risâle el-Makdisiyye*’sidir.
3. Uzun: İnanç sorunlarını, kanıtlarda ayrıntıya girerek ve muhalif görüşler arasındaki farklılıkları belirterek incelemektir. Bu düzeydeki eserler ise, Rükneddîn Ebû İshâk İbrâhîm ibn

Muhammed ibn İbrâhîm el-Bağdâdî el-İsfirâyînî'nin (Ölümü Hicrî 418-Milâdî 1027) *el-Câmi' el-Celiyy ve el-Hafiyî fî Usûl el-Dîn*, *el-Redd 'alâ el-Mülhidîn* ve *el-'Akîde*'si, Muhammed ibn el-Tayyib el-Bâkillânî'nin *Hediyye el-Müsterşidîn fî el-Kelâm*'ı, 'Adudüddîn ibn 'Abdurrahmân Ahmed el-Îcî'nin (Ölümü Hicrî 756-Milâdî 1355) *el-Mevâkıf*'ı, Sa'düddîn el-Teftâzânî'nin *el-Makasîd fî 'İlm el-Kelâm*'ıdır.

İmâm Râzî, *el-Tefsîr el-Kebîr* adlı eserinde, kelâm ilmiyle uğraşmaktan ötürü duyduğu pişmanlığı şu sözleriyle belirtmiştir:

“Ben, mütekellimlerin yöntemlerini ve felsefî yollarını araştırdım ve düşündüm; ve bunların ne bir hastaya şifa verdiğini ve ne de bir susuzu kandırdığını gördüm. Benim deneyimim kadar deneyimi olanın, benim bilgim kadar bilgisi olur.”

El-Sübkî ise, *Mu'îd el-Ni'am ve Mübîd el-Nikam* adlı eserinde şöyle söylemiştir:

“Filozofların kelâmı ile Müslümanlar'ın kelâmınının karıştırılmasından dolayı, Müslümanlar büyük zarar görmüşlerdir; bu durum ise, bizim zamanımızda ve bizim zamanımızdan biraz önce Nasîrüddîn el-Tûsî ve onun arkasından gidenlerle başlamıştır. Allah bunları diriltmesin. Ben, çağımızın insanlarına ve onların inançlarına, Nasîrüddîn el-Tûsî'den sonra gelen âlimlerin yazmış oldukları kelâm kitaplarına bakmalarından ve bunlardan yararlanmalarından daha zararlı bir şey görmedim.”

Saçaklızâde bu görüşü doğrulamakta ve şöyle demektedir:

“Tûsî, Şia'nın önde gelen başkanlarından; onu kâfir sultan (Hülâgû), kendisine vezir yapmıştır. Tûsî, Sultan'la birlikte Bağdâd'a gelmiş ve ona halifenin öldürülmesini emretmiştir; ve Sultan da Ehl-i Sünnet'i ve fakihlerini öldürmüş ve sadece filozoflarla müneccimleri bırakmıştır. Allah onun kemiklerini sızlatsın ve onu yüceltenleri yüceltmesin.”

Kelâm ilminin ayrıntısı iki bölümden oluşur:

1. İlkeler Bölümü: Bu bölüm, görüşleri ve cevher, araz, idrak, unsurlar ve felekler gibi genel konuları içerir.

2. Maksatlar Bölümü: Bu bölüm ise, aklî ve naklî kanıtlarla ve muhalif fırkaların tartışmaları ile birlikte ilâhiyyat, nübüvvet ve ma'âd ile ilgili konuları içerir. Bütün bu sorunları, Adudiddîn el-Îcî'nin *el-Mevâkıf* ve Sa'deddîn el-Teftâzânî'nin *el-Makâsıd* adlı eserleri kapsar. Ders okutan âlimlerin Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Şerh-i Mevâkıf*ını yanlarında bulundurmaları gerekir.

Îmâm Neseffî'nin ve Adudiddîn el-Îcî'nin eserleri gibi bazı eserler, sadece, kelâm ilkeleriyle yetindiler ve o dönemin öğrencileri, kelâm ilminin ilkeleriyle değil, bunların şerhleriyle uğraştılar; böylece kelâmın aklî kurallarından uzak kaldılar ve bu kuralların sadece felsefe kitaplarından alındığını sandılar; kendi kendilerini tehlikeye attılar ve ömürlerinin bir bölümünü, kendilerini hayal kırıklığına götürecek şeylerle harcadılar.

Üçüncü Fası: Kelâm İlminde Derinleşmenin Yerilmesi

Kelâm sorunlarını inceleyen eserlerden birisi Celâleddîn el-Devvânî'nin (Ölümü Hicrî 908-Milâdî 1502/3) *Risâle İsbât el-Vâcib*'idir. Bu eserin bir şerhi ve bu şerhin üzerine bir de hâşiyesi vardır; çağımızın öğrencileri, bunu öğrenmek için bir yıl uğraşırlar. Bu risâle sadece bir sorun içerir ve bu sorun ise, Âlem'in, Vâcib el-Vücûd olan, yani varlığı zorunlu olan bir tek Tanrı'sının bulunmasıdır. Bununla uğraşmak inancı sarsar ve insanın içine kötü ve yıkıcı kuşkular yerleştirir.

Bu nedenle, bu risâle ile ilgilenen öğrencilere şunu söylemek gerekir: Eğer akıllıysanız, Yerler'in ve Gökler'in yaratılışında sizin için sayısız kanıtlar vardır; akılsıysanız, dayanağı olmayan tartışmalar, size ne yarar sağlayacaktır? Bununla uğraşmanın haram olduğu konusunda hiçbir kuşku yoktur; çünkü bu kelâm alanında bir ayrıntıdır ve ayrıntıya girmek ise yasaktır.

Dördüncü Fası: Kelâmla Uğraşmanın Hükümü

İhyâ' bu konuda şunları söyler: Kelâm ilmi ile uğraşmanın hükümü konusunda çeşitli görüşler vardır; bazılarına göre, kelâmla uğraşmak farz-ı kifâyedir; bazılarına göre ise bid'at ve haramdır; meselâ başta Îmâm Şâfi'î olmak üzere, Îmâm Mâlik, Îmâm Ahmed

ibn Hanbel, Süfyân el-Sevrî ve bütün Selefi muhaddisler kelâm ilminin haram olduğu görüşündedirler.

Saçaklızâde, sapık (bidat) inançların yaygın olmadığı ülkelerde, kelâm ilmine ihtiyaç olmadığını düşünür; şayet bir kişi bidate düşse, *Kur'ân*'dan ve Hadîs'ten alınan kanıtlarla doğruya davet edilir; bu yöntem, onun için mütekellimlerin kanıtlarından daha yararlıdır ve sapık inançların yaygın olduğu ülkelerde ise, kelâm ilmiyle uğraşmak farz-ı kifâyedir; ancak bu ilim, üç özelliği taşıyan kişilere tahsis edilmelidir:

(1) Bunlar, ilim hırsı olan kişilerden seçilmelidir; çünkü ileride bir kuşku hasıl olduğunda gevşekliğe düşmeden o kuşkuyu ortadan kaldırmaya çalışacak azmi olmalıdır.

(2) Zeki olmalıdır; çünkü ahmak, sapkınların kuşkularından kurtulmanın yollarını anlayamayabilir.

(3) Kişi dürüst, dindar ve sâlih olmalıdır; nefsî isteklerine kapılanlardan olmamalıdır; çünkü fâsık, en küçük şüpheyle dinden sıyrılır ve o kuşkuyu ortadan kaldırmak için özen göstermez; üstelik sorumluluk yükünden kurtulmak için bunu bir fırsat bilir.

Saçaklızâde'ye göre, filozofların tartışmalarıyla karışık kelâm ilmiyle uğraşmanın haram olduğu konusundan hiçbir kuşku yoktur.

Belâgat, Bedî', Usûl-i Fıkh İlimleri

Belâgat ilmi, sözün açık ve gerçeğe uyacak şekilde kullanılması ilmidir; bu ise beş ilimle sağlanır; bunlar sırasıyla, lugat, sarf, nahiv, beyân ve ma'ânî ilimleridir.

Bedî' ilmi, belâgat ilminin dışındadır, ancak ona bağlıdır; bu ilim beliğ bir söze güzellik katar ve eski âlimler, ma'ânî, beyân ve bedî' ilimlerini bir eserde toplarlardı. Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının girişinde şöyle söylenmiştir: Diğer bütün ilimlerde usta olsalar bile, ma'ânî ve beyân ilimlerinde usta olmayanların tefsîr ilminin gerçeklerini kavramaları mümkün değildir.

Usûl-i Fıkh, fıkhî kanıtlardan elde edilen genel kurallar ilmidir; meselâ bir iş emredilmişse, o iş yapılması vaciptir; bu

nedenle, “Namaz kılınız” emrinin yerine getirilmesi gerekir. Fıkıhın kanıtları ise dört tanedir: *Kur’ân*, *Sünnet*, *İcmâ’* ve *Kıyâs*.

Beşinci Fasal: Usûl İlminin Öğrenilmesi

Bu alan çok uzun ve derindir ve bu ilimde bilgi sahibi olabilmek için Sadrû’ş-Şerî’a ‘Ubeydullah ibn Mes’ûd ibn Tâcü’ş-Şerî’a Mahmûd ibn Sadrû’ş-Şerî’a Mahmûd ibn Sadrû’ş-Şerî’a Ahmed ibn Cemâlû’d-dîn ‘Ubeydullâh el-Mahbûbî el-Buhârî el-Hanefî’nin (öl. 1346/47) *Tenkîh el-Usûl* ve bunun şerhleri ve hâşiyeleri üzerinde uzun süre çalışmak gerekir; ancak bunlarla uğraşanların çoğu, bu alanda bir şey kazanamazlar; bunun sebebi ise, metinlerin ve şerhlerinin çok karışık olmasıdır; İbn el-Kemâl (Ölümü 1533/34), bunları düzeltmişse de, bunlar da çok yarar sağlamamıştır; Saçaklızâde, bu alanda, Yûsuf el-Kermâstî’nin *el-Vecîz* adlı eserinden daha güzel ve daha kapsamlı bir eserin bulunmadığını belirtmiştir; bunun da bir şerhi yoktur.

Fıkıh ilmine gelince, ayrıntılı kanıtlarından, amelî olan şerî hükümleri bilmektir; burada “amelî” sözcüğünden, uzuvlarla yapılan ameller kastedilmektedir; yani bunlar, itikat ve ahlak ile ilgili konuları içermemektedir. Fıkıh ilmine, “el-Fıkh el-Mustalah” da (Düzgün bir biçimde kavrama) denir; çünkü “el-fıkh” kelimesinin sözlük anlamı, genel olarak kavramak demektir; sonra ister amelî, ister itikadî, isterse ahlakî olsun, bütün şerî ilimler fıkıh olarak anılmıştır; bu anlamda olmak üzere, Ebû Hanîfe, “Fıkıh, nefsin lehine ve aleyhine olan konuları bilmektir” demiştir ve bunu gösterircesine, akâidle ilgili eserine *el-Fıkh el-Ekber* adını vermiştir.

Bu alandaki önemli eserler, Ebû el-Hüseyin Ahmed ibn Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî el-Hanefî’nin (Ölümü 1036/37), *Muhtasar el-Kudûrî*’si ile Burhâneddîn Ali ibn Ebî Bekr el-Merginânî el-Hanefî’nin (öl. 1196/97) *Kitâb el-Hidâye fî Furû’ el-Fıkh el-Hanefî*’sidir; Saçaklızâde, özellikle *el-Hidâye* üzerinde durur ve şunları söyler: Bu eser Ebû Hanîfe’nin mezhebinin gurur kaynağıdır ve bu nedenle öğrencilerin mutlaka bu eseri okumaları gerekir. Osmanlı sultanları, kurdukları medreselerde, *el-Hidâye*’nin ve bunun şerhi olan ve Muhammed ibn Muhammed ibn Mahmûd ibn Ahmed el-Rûmî el-Bâbertî (Ölümü 1384) tarafından yazılan *el-*

Ekmel'in okutulmasını şart koşmuşlardır. Ancak *el-Hidâye*'yi okuyanların usûl-i fıkıhta ileri düzeyde bilgi sahibi olmaları gerekir.

Fıkıh ilmi, bütün ilimlerin en uzununu ve en zorudur; bu nedenle, ancak en akıllı ve en yetenekli insanlar tarafından, uzun bir süre ve büyük bir gayretle elde edilebilir; bu alanda derinleşmek neredeyse bir ömrü alır ve bu alanın sorunlarını çözmek ise, “kibrît el-ahmar”dan (altın) daha değerlidir. Fıkıhın sorunları insanları şaşırtacak kadar çoktur; nitekim İmâm Mâlik, kendisine sorulan 40 sorudan 36'sına bilmiyorum demiştir; Saçaklızâde'ye göre, dönemin bazı öğrencileri, kolay olduğunu düşünerek bu ilmi ihmal ederler; ancak şurası bilinir ki şayet bir kişi, bu ilme hiç dalmadan böyle bir düşünceye kapılmışsa, onu mazur görmek gerekir; ancak bu ilme daldıktan sonra, böyle bir görüş bildirmişse, bu düzeydeki kişiler için zaten bütün ilimler kolaydır.

Ferganalı el-Hasan ibn Mansûr ibn Mahmûd ibn Abdü'l-'Azîz el-Uzgendî'nin (öl. 1196) *Fetâvî-i Kadîhan*'ı ile Buharalı Tâhir ibn Ahmed ibn 'Abdürreşid'in (öl.1147) *el-Hülâsa*'sı fıkıhın ender meselelerini içerir; Zeynü'l-'Âbidîn İbrâhîm ibn Nuceym'in *Kitâb el-Eşbah ve el-Nazâ'ir* adlı eseri ise, fıkıhın en nadir ve en ince meselelerini toplar ve kamuya hizmet verenlerin mutlaka yanlarında bulundurması gerekir.

Altıncı Fasal: Fıkıhta ve Usûlünde Derinleşmenin Temelleri

Fıkıhta ve usûlünde derinleşmek, ancak nahiv ve ma'ânî ilimlerini bilmekle mümkün olur; ayrıca bu ilimler, tefsîr ve hadîs ilimlerinde de derinleşmeyi sağlar. Şayet bir insan âlimim diye övünecekse, nahiv ve ma'ânî ilimlerini bilmekle övünmelidir; ancak Doğu'da ve Batı'da bu tür âlimlerin sayısı çok azdır; bunlara dalamayanlar ise, “cins, fasıl, heyûlâ, sûret, devir ve teselsül” gibi mantık ve felsefeyle ilgili konulara dalarlar; burada huzur bulurlar ve ömürlerini bunlarla tamamlarlar; bu kişilerin yanında bilginlerin derecelerinin yüksekliğinden söz edildiğinde, sevinçten titrerler ve yüzleri kızarır; kendilerinin kastedildiğini sanırlar; aslında o büyük âlimlerin yanında bunların adı bile geçmez.

Ferâ'iz ve Kur'ân İlmi

Ferâ'iz, fıkihtan bir bölümdür; âlimlerin bu ilmi fıkihtan ayırmalarının sebebi, insanların buna duymuş oldukları ihtiyacın büyüklüğünden ötürü, önemini vurgulamaktır; ferâ'iz ilminin konusu, terekenin vârisler arasında paylaşılmasıdır; bu fıkhın en güç konularından birisidir ve bu nedenle “Ferâ'iz, ilmin yarısıdır” denilmiştir. Bu alanda en önemli eserlerden birisi Sirâcüddîn Muhammed ibn Mahmûd ibn 'Abdürreşîd el-Secâvendî'nin *el-Sırâciyye*'sidir; en güzel şerhi, el-Seyyid el-Şerîf el-Cürcânî'nin şerhidir.

Kur'ân'ın okunmasından, yazılmasından ve okuma türlerinden daha önce söz edilmiş ve *Kur'ân* ilmi olarak geriye tefsir kalmıştı. Saçaklızâde, bu bölümde tefsîri tanıtır. Tefsîr ilmi, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eserinde de belirttiği gibi, *Kur'ân*'ın anlamını açıklamak ister; konusu Kur'ân nazmı ve gayesi ise, Allah'ın kelimasında belirtmek isteği anlamı, insanın gücü yettiği ölçüde kavramaktır; ancak bu ilmin öğrenilebilmesi ve uygulanabilmesi için Arabî İlimleri, yani lugat, sarf, nahiv ve ma'âniyi bilmek gerekir; hatta buna fıkıh usulünü de eklemek icap eder.

Yedinci Fasil: Tefsîr Kitaplarının En Önemlileri

Saçaklızâde, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Beydavî'nin *Tefsîr*'i başta olmak üzere, İslâm uleması ve müfessirleri tarafından kullanılmakta olan tefsîr kitaplarının adlarını sayar ve bunlara ilişkin kendisinin ve başkalarının görüşlerini ve eleştirilerini bildirir.

Hadîs, Ahlâk ve Tasavvuf İlimleri

Hadîs ilmi, Hazret-i Peygamber'in sözlerini ve davranışlarını konu edinir; yöntem açısından bakıldığında, rivâyet ve dirâyet olmak üzere ikiye ayrılır; rivâyet, doğrudan Hazret-i Muhammed'in sözlerinin ve davranışlarının aktarılmasıyla ilgilenir ve dirâyet ise bunların anlamlarıyla ilgilenir.

Hadîsler, kuvvetli veya zayıf olabilir; bunu tefrik etmek için râvîlerin durumlarına bakılır; bununla ilgilenen ilme ise hadîs usulü denir.

Bu alanda en kapsamlı eserlerden birisi, Ebû el-Fadl 'Âbdurrahîm ibn el-Hüseyin ibn 'Abdurrahman Zeynüddîn el-'Irakî'nin (öl.1403) *Elfiyye el-'Irâkî fî Usûl el-Hadîs*'i ve en muhtasar eserlerden birisi ise, Ahmed ibn Hacer el-'Askalânî'nin *Nuhbe el-'Askalânî*'sidir; hadîs metinlerinin en tanınmışları ise, bilindiği üzere *Sahîh el-Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'dir.

Ahlak ilmine gelince, buna “ilm-i ahvâl-i kalb”, yani kalbin durumlarını bilmek de denir; bu ilim, erdemli davranışları ve bunların nasıl kazanılacağını ve yine erdemsiz davranışları ve bunlardan nasıl uzaklaşılacağını açıklar; konusu, nefsî yetenekler, gayesi ise alçak davranışlardan kaçmak ve yüksek davranışlarla süslenmektir.

Tasavvuf, âlimlerin sözlerinden açıkça anlaşıldığı gibi, ahlak ilminin bir bölümüdür ve bu ilim, tevhd, tevekkül, kaza ve kadere rızanın en kâmilini olduğu kadar, erdemli ve yüce ahlak derecelerinin en kâmilini de açıklar. Suyûtî, *el-Nikâye* adlı eserinde der ki “Tasavvuf, kalbi Yüce Allah'ın dışında bulunan bütün varlıklardan tecrîd ederek Yaratıcı'ya yönelmektir.” Saçaklızâde'ye göre, tasavvuf, işte bu tecrîd ilmidir. Tasavvufun önde gelen eserleri, Ebû el-Kâsım 'Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin, *el-Risâle el-Kuşeyriyye*'si ile Ömer ibn Muhammed ibn Abdullah Şihâbüddîn el-Sühreverdi'nin (Ölümü 1235) *'Avârif el-Ma'ârif*'idir.

Sekizinci Fasl: Ahlâk İlminin Hükümü

Saçaklızâde, bu bölümde tasavvufa ilişkin genel bir değerlendirmede bulunur ve tasavvufun, mükâşefeye dayalı bir bâtın ilmi olduğunu belirtir; Râzî, *el-Tefsîr el-Kebîr*'inde, mükâşefe yoluyla elde edilen ilimleri, mutasavvıfların ledünnî ilmi diye adlandırdıklarını belirtmiştir.

Bu ilme karşılık olarak zâhir ilmi, yani nebîlerden alınan Şeriat ilmi bulunmaktadır ki bu ilim ise, Kitab ve Sünnet ile bunlardan çıkarılan hükümlere dayanmaktadır. İmâm Gazzâlî de *el-İhyâ*'sında “Şeriat, zâhirden, Hakikat ise bâtından ibarettir” demiştir.

Dokuzuncu Fasil: Bâtın İlmi Zâhir İlmine Aykırı mıdır?

İmâm Gazzâlî *el-İhyâ*'sında der ki “Kim bâtin ilmi zâhir ilmine aykırıdır derse, bu söz, imandan çok küfre yakındır.”

Onuncu Fasil: Tasavvufu Savunma!

Saçaklızâde, ‘Abdullah ibn Sa‘ad el-Yâfi‘î el-Yemenî ve el-Nesefî gibi âlimlerin görüşlerden alıntılar yaparak ve yorumlayarak tasavvufu savunur.

Mu‘âmelenin Gâyesi Hakkında Fasil

İmâm Gazzâlî, *el-İhyâ*'sında şöyle der: “Mu‘âmelenin amacı, mükâşefedir; mükâşefenin amacı ise marifetullahtır ve bu marifet, ne taklîdî inançları içerir, ne de mütekellimlerin tartışmaları sonucunda elde edilen bilgileri içerir; aksine Allah'ın, kulun kalbine gönderdiği bir bilgi türüdür.”

Matematik

Taşköprülüzâde'nin *Miftâh el-Sa‘ade ve Misbâh el-Siyâde* adlı eserinde, soyut olan ilimler dörde ayrılır: hendese, hesap, astronomi ve musikî.

“Riyâdiyyât”, “riyâdî” kelimesinin çoğuludur ve “riyada” mastarından gelir. Matematiğin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, “Ma‘kûlât”ı kavramak için uğraşmasından ötürüdür; *Şerh Eşkâl el-Te’sîs*'teki açıklama da böyledir; bu türden ilimler, hendese, hesap ve astronomidir.

Hendese

Hendese miktarların, yani birleşik niceliklerin durumlarını inceleyen bir ilimdir; miktarlar, çizgi, yüzey ve matematiksel (ta‘limî) cisimlerle ilgidir. Bu üçünün mahiyeti, *el-Mevâkıf* ve *el-Makâsîd* gibi kelâm kitaplarından bilinir. Seyyîd Şerîf el-Cürçânî, *Hâşiye Şerh el-Matâli*' adlı eserinde, “Hendese meseleleriyle, astronomi konularına ulaşılır” demiştir. İmâm Gazzâlî ise, *el-İhyâ*'sında hendese meseleleriyle uğraşmanın mubah olduğunu açıklamıştır. Ayrıca fıkıh meselelerinin bir kısmını bilmek, hendese meselelerinin bilinmesine bağlıdır:

Bir kimse, başka bir kişiyle 10x10 zirâ' boyutlarında bir havuz kazması için 10 dirheme anlaşır; adam 5x5 zirâ' boyutlarında bir havuz kazar ve konu dava haline geldiğinde, hendese bilmeyen bir kadıya gidilir; kadı, hakkının 5 dirhem olduğu yolunda hüküm verir; sonra bir de hendese bilen bir kadıya gidilir ve o ise hakkının 2,5 dirhem olduğuna hüküm verir; doğrusu da budur; çünkü $10 \times 10 = 100$ zirâ eder; halbuki $5 \times 5 = 25$ zirâ' eder ve bu ise 100'ün dörtte biri olduğu için, işçinin ücreti de anlaşılan paranın dörtte biri olacaktır.

Taşköprülüzâde, aynı eserinde bildirdiğine göre, kanıt açısından ilimlerin en güçlüsünün hendese ilmi olduğu hususunda bütün âlimler fikir birliği etmişlerdir.

Hesap

Bilinen sayılardan bilinmeyen sayıların çıkarılmasını sağlayan kurallar ilmidir. Konusu, ayrışık nicelikler, yani sayılardır. Bu ilim öğrenildikten sonra, fıkıhtaki ferâ'iz ve vasiyet gibi alanlara geçilir. Hesaba, ilmin dörtte biri denilmiştir; çünkü hesap, ferâ'izin ve ferâ'iz ise ilmin yarısıdır. Bu alandaki en güzel eser ise, İbn el-Hâ'im olarak tanınan Şihâbüddîn Ahmed ibn Muhammed'in (öl. 1412) *Nüzhet el-Hisâb* adlı eseri ve şerhleridir.

Astronomi

Filozofların incelediği astronomi, rasatlara ve tahminlere dayanarak, ulvî ve süflî cisimlerin durumlarından söz eden bir ilimdir. Curcânî, *Şerh el-Mavâkıf*'ta der ki "Astronomi ilmi ile feleklerdeki, Yeryüzü'ndeki ve her ikisindeki yaratılışın incelikleri ve hikmetin ilginçlikleri keşfedilir; bunları inceleyenler, Yaratıcı'nın ustalığı önünde şöyle der: "Ey sahibimiz, sen bunu boş yere yaratmadın" (Âl-i 'İmrân, 191). Bu yüzden astronomi, üzerinde dikkatle durulması gereken çok yararlı bir bilgidir".

Yararlarından birisi ise, Kible'nin ve namaz vakitlerinin bilinmesidir. *Hulâsa el-Fetâvî* adlı eserde, nücûm ilminin namaz vakitlerinin ve Kible'nin bilinmesine yetecek kadar öğrenilmesinde bir sakınca olmadığı, ama fazlasının haram olduğu söylenmiştir. Hey'et de yıldızlar bilimindedir; bazı bilginler, yıldızlar ilminin iki kısım olduğunu belirtmektedirler: Biri usûldür ki buna

astronomi (hey'et) ilmi denir, diğeri ise dalıdır ki buna, astroloji ('ilm-i ahkâm-ı nücûm) denir; bu ikincisi haramdır. Saçaklızâde der ki "Namaz vakitlerinin ve Kible'nin bilinmesi kadar"ından kast edilen astronomidir, "fazlası"ndan kastedilen ise astrolojidir. Bazı risalelerde astroloji şöyle tanımlanır: Astroloji, göksel oluşumlardan yersel oluşumları çıkarmaktır.

İmâm Gazzâlî, *el-İhyâ'*da der ki yıldızlardan hüküm çıkarmak, salt tahmindir, ne yakînle, ne de zanla kavranamaz; bu bir tabibin hastanın nabzını yoklama yoluyla, hastalığı bulması gibidir; yıldızlar ilmiyle karar vermek, bilgisizlikle karar vermektir. Bu sanat, Hazret-i İdris'in bir mucizesiydi, ama bu bilgi ortadan kalkmıştır. Çok az olmasına rağmen, müneccimin tahmininin doğru çıkması bir tevâfuktur; çünkü müneccim, yıldızlara bakarak, bazı nedenleri bilebilir, ama bu nedenlerin sonuçları, birçok şartların yerine gelmesine bağlı olduğundan, hükmünün doğruluğu veya yanlışlığı hemen belli olmaz. Beşerin bütün bilgilere vakıf olması gücünü aşar; uygun düşer de Allah diğeri nedenleri de takdir ederse, isabet gerçekleşmiş olur, aksi takdirde ise hata yapılmış olur.

Saçaklızâde, filozofların astronomiye ilişkin görüşlerini belirttikten sonra, İslâm ulemâsının görüşlerini belirtmeye başlar. İslâm ulemâsı, kendilerine intikal eden haberlere (âyet ve hadîslere) dayanarak, göğün ve yerin durumu ve bu ikisinin içlerinde ve aralarında bulunan varlıkların konumu ile ilgilenir ve buna "el-Hey'et el-İslâmiyye", yani İslam Astronomisi denir; meselâ İmâm Suyûtî'nin *el-Hey'e el-Seniyye fî el-Hey'e el-Sünniyye* adlı eseri bu türdendir. Bu eseri yazmasındaki amaç Kible yönünü ve namaz vakitlerini belirlemek değildir; yaratılışın ilgi çeken yönlerine vakıf olmak ve bazı âyet ve hadîslerin içerdiği bilgileri açmaktır. İslâm astronomisinde belirtilen bazı bilgiler, filozofların astronomisinde belirtilen bazı bilgilere uymamaktadır; çünkü filozofların belirttiğine göre, Gökyüzü Yeryüzü'nü çevreleyen bir küredir; halbuki İmâm Suyûtî'nin, İbn 'Abbâs'a dayandırarak söylediğine göreyse, Gökyüzü, Kaf Dağı'nı örten bir çadırıdır. İbn 'Abbâs'a bağlanan bu görüş, filozofların duyuya veya kesin delile dayanan görüşlerine benzetilebilir.

Saçaklızâde, filozofların belirttikleri görüşün gerçeğe daha uygun olduğunu düşünmektedir; ona göre, İbn 'Abbas, gözüyle gördüğünü yorumlamıştır. Bu görüşü, şu Âyet-i Kerîme de vurgulanmaktadır: "Güneş'in battığı yere geldiğinde, gördü ki Güneş sıcak bir kaynakta kaybolmaktadır." (Kehf, 86). Bazı kelâm kitaplarında denilmiştir ki nakil, aklî ve yakînî delile uymazsa, aklî delille bağdaşacak bir şekilde yorumlanır; ama filozofların görüşleri, hissî ve yakînî delillere dayanmıyorsa ve aksine sırf tahminden ibaretse, bu taktirde naklî delil, zahirî şekliyle alınır ve yorumlanmaz. Meselâ, filozofların, feleklerin yüzeylelerinin birbirlerine temas ettiği görüşü, feleklerin birbirinden ayrı olduklarını belirten sahih hadîse aykırıdır; ayrıca filozofların ileri sürdükleri kanıt, Kâdir-i Mutlak'ın Maide Suresi 64'üncü âyette belirttiği "Onlar söyledikleriyle Allah'ın lanetine uğramışlardır" sözünü de reddetmektedir.

Saçaklızâde, daha sonra birkaç cümleyle coğrafyaya da temas eder. İbnü'l-Verdî'nin (1290-1348) *Harîde el-'Acâ'ib ve Ferîde el-Garâ'ib* adıyla bilinen eserinde, Yeryüzü'nün iklimlerinin, memleketlerin nüfuslarının, denizlerinin, adalarının, dağlarının ve nehirlerinin tamamının söz konusu edildiğini söyler ve Taşköprülüzâde'nin, *Miftâh el-Sa'âde* adlı eserinde, coğrafya ilminin, "Yedi İklim'in durumlarının ve şehirlerinin ve dağlarının ve karalarının ve denizlerinin ve nehirlerinin sayısının bilindiği bir ilimdir" biçiminde tanımlandığını belirtir.

Tıp

Bu bilim, insan bedeninin sağlık ve hastalık gibi durumlarını inceleyen bir bilimdir. İlaçlar ve gıdalara yönelik araştırmalar da, beden ile ilgilidir; çünkü bunların bir kısmı bedene yarar sağlar, diğer bir kısmı ise bedene zarar verir. El-Zernûcî'nin *Ta'lîm el-Müte'allim*'nde İmâm Şâfi'î'nin şu sözü aktarılmıştır: "İlim iki tanedir: biri, dinler için fıkıh ilmidir, diğeri bedenler için tıp ilmidir; bunların dışındakiler ise, insanların toplum içinde bir yere ulaşabilmesi içindir." Saçaklızâde, burada fıkıhtan, genel bir anlamın kastedildiğini söyler; yani fıkıh, nefsin inanç ve amel bakımından, haklarını ve görevlerini bilmesidir. Fıkıhın çıkarıldığı kaynaklar da fıkha aittir.

İmâm Gazzalî'ye göre, tıp ilmi ile uğraşmak, farz-ı kifâye, cumhura göre ise, müstehabdır. Saçaklızade, doğrunun, ayrıntıda bulunacağını düşünmektedir: hastalıkların çoğaldığı her memlekette tababet ile uğraşmak farz-ı kifâyedir; Müslümanlar'ın ise, İbnü's-Şerîf'in kitabı²¹ gibi veya Dâvud ibn Ömer el-Antâkî'nin *Tezkire*'si gibi muteber bir kitabı, kendisini kâfir veya câhil bir hekime teslim etmemesi için, sürekli olarak yanında bulundurması gerekir.

Teşrîh

Teşrîh ilmi, insan organlarından ve terkiibinden bahseden ilimdir. Bu ilim, tıp ilminin başlangıç ilimlerindedir. Onun için, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'unun muhtasarı yazılmıştır. Teşrîh ilminin yararlarından birisi, Yaratıcı'nın hikmetinin ve tedbirinin güzelliğinin bilinmesidir. Bu konuda Yüce Allah, Zâriyât Suresi 20. ve 21. âyetlerinde şöyle buyurmuştur: “Yeryüzü'nde inananlar için çok alâmetler vardır ve kendinizde de bir çok işaretler bulunmaktadır; görmüyor musunuz?”. *Şerh-i Mevâkıf*'de, hayvanların organlarıyla ilgili hikmetlerin ve yararların sayısının 5000'e ulaştığına ve bu konuda bilinmeyenlerin, bilinenlerden daha çok olduğuna yer verilmiştir. *Miftâh el-Sa'âde*'de ise, teşrîh kitaplarının, sayılamayacak kadar çok olduğu, ancak bunlardan İbn Sînâ'nın ve İmâm Râzî'nin eserlerinden daha yararlısının bulunmadığı söylenmiştir.

Mev'ize

Buyurulanları yerine getirme ve yasaklananlardan uzak durma gerekçelerini irdeleyen bir ilimdir; ayrıca bu ilim halkın tabiatına uygun konuşma yapma konularıyla da ilgilenir.

Muhâzara (Güzel Söz Söyleme)

Bu ilmin maksadı, mecliste bulunanları, konuşarak mutlu etmek ve onların ilgisini çekmektir. Bu alanda yazılmış en önemli eserler, Zemahşerî'nin *Rebî' el-Ebrâr ve Nüsûs el-Ahbâr fî el-Muhâdarât*'ı, Ebû Kâsım ibn Muhammed el-Râgıb el-İsfahânî'nin (Ölümü 1131), *Muhâdarât el-Üdebâ'* ve *Muhâverât el-Şu'arâ* ve

²¹ Türkçe olarak yazılmış olan *Yâdigâr* kastedilmektedir.

el-Bülegâ''sı, Muhammed el-Karabağî'nin (Ölümü 1535/36) *Câlib el-Sûr ve Sâlib el-Gurûr*'u ve Muhammed ibn Musa el-Demîrî'nin (1341-1405) *Hayât el-Hayavân*'ıdır.

Tarih

Geçmişteki olayların vakitlerini belirlemektir. Seyyîd Şerîf el-Cürcânî'nin *Şerh el-Miftâh*'ta belirttiği üzere, bu fen de muhâzara alanının bir kısmıdır. 'Alî el-Kârî, *Hâşiye Şerh el-Nuhbe*'de, "Tarih, olayların vaktini bildirmektir" demektedir. Saçaklızâde'ye göre, "Târîh", "er-ra-ha"nın mastarıdır. Cevherî, *Sıhah*'ında "Erraha el-kitâbe bi-yevmi kezâ", yani "Kitabına şu tarihi koydu" demektedir. Kıssaları içeren kitaplara da "Tarih Kitapları" denir.

Enbiya ve sâlih kişilerin kıssaları gibi bazı kıssalar, ibret içerdiği için yarar sağlarken, savaş kıssaları gibi diğer bazı kıssalar da, savaşa teşvik eder. Bazıları ise, Ebû el-Kâsım Hasan ibn Muhammed el-Tûsî'nin *Şehnâme*'si gibi eğlendirir. Taşköprülüzâde de *Miftâh el-Sa'âde*'sinde tarihi şöyle anlatır: Bu ilmin konusu, geçmişte yaşayan kişilerin, yani peygamberlerin, velilerin, âlimlerin, sâlih kişilerin ve hükümdarların ve diğerlerinin halleridir. Bu ilmin amacı ise, geçmişteki durumları bilmektir. Yararı ise, o durumlardan ibret almaktır.

Bu alanda yazılmış olan eserlerden önde gelenleri, Taberî'nin *Târîh el-Ümem ve el-Mülûk*'u, Ahmed ibn Muhammed ibn İbrahim ibn Ebî Bekr ibn Hallikân el-Bermekî'nin *Vefayât el-A'yân ve Ebnâ' Ebnâ el-Zamân*'ı ve 'Abdurrahman ibn Kemâl Ebû Bekr Celâlüddîn el-Suyûtî'nin *Târîh el-Hülefâ*'sıdır.

Ferâset

Muhammed ibn İbrahim el-Ensârî el-Ekfânî el-Sincârî'nin (Ölümü 1392) *İrşâd el-Kâsıd ilâ Esnâ el-Makâsıd*'da ve Taşköprülüzâde'nin *Miftâh el-Sa'âde*'sinde belirtildiğine göre, ferâset, insanın dış görünümünden, iç görünümüne, yani ahlâkına ilişkin çıkarımda bulunma ilmidir. Meselâ Saçaklızâde'ye göre, bir insanın göğsünün genişliğinden ahlâkının genişliği, darlığından ise ahlâkının darlığı ve göz ışığının sönüklüğünden ahmaklığı, parlaklığından ise zekiliği çıkarılır. *İrşâd el-Kâsıd*'da, İbnü'l-Ekfânî der ki İmâm Fahreddin-i Râzî'nin bu alandaki kitabı, bazı

önemli ilavelerle birlikte Aristoteles'in kitabının bir özettir. Bu ilim, bir arkadaş veya bir eş veya bir köle gibi biriyle beraber yaşamak mecburiyetinde kalan bir kişinin, bu insanların ahlakını önceden bilmesini sağlar. Şeriat açısından da muteber bir ilimdir; çünkü Yüce Allah Bakara Suresi 273'üncü ayette, "Sen onları simalarıyla tanırsın." ve Hazret-i Muhammed ise, "Müminin ferâsetinden korununuz; çünkü o Allah'ın ışıyla bakar." demiştir.

'Ali el-Kârî, *Şerh el-Fıkh el-Ekber*'de ferâseti üçe ayırır:

1. İmânî Ferâset: Bu ferâset, Allah'ın kulunun kalbine indirdiği bir ışıktır. Bu feraset kişinin inanç gücüne göredir; kim iman bakımından daha güçlü olursa, o ferâset bakımından da daha güçlü olur.

2. Riyâzî Ferâset: Bu ferâset, aç kalarak, geceleri uyumayarak ve düşünerek ve yalnız kalarak elde edilir; bu ferâseti kazanmak için mümin olmak şartı yoktur.

3. Halkî Ferâset: Bu ferâset ise, Yüce Allah'ın yaratma hikmetinin bir gereği olarak, dış görünüm ile iç görünüm arasındaki bağı kurmaktır.

Saçaklızâde'ye göre, ferâset ilminden bu üçüncü tür kastedilmektedir ve bu ilim tecrübe ile elde edilir. Taşköprülüzâde de, ferâsetten bunu anlar; burada tecrübeden kasıt, eksik tümevarımdır ve bu yüzden zandan başka bir şey ifade etmez. İlk iki tür ise yazılı değildir; çünkü bunlar, bir kural altına girmezler; ancak "mükâşefe" yoluyla öğrenilirler. El-Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinin ferâset babına bakıldığında, bu bilgi elde edilebilir.

Ona göre ferâset iki kısımdır: Biri mükâşefe ile diğeri çalışmakla elde edilir; her iki kısım da, hissedilenler (mahsûsât) vasıtasıyla hissedilmeyenlere (gayr-ı mahsûsât) ulaşmaktır. Özetle, ferâset, zihni, mahsûsâtın gayr-ı mahsûsâta götürmektir.

Rüya Tabiri İlimleri

Rüya tabirinin anlamı, onu tefsir etmek ve neyi anlattığını açıklamaktır; tabir, "mükâşefe" ile olabileceği gibi, "içtihat" ile de olabilir; içtihatla olduğunda dayanağı akıldır.

Bu konuda en önemli eserlerden birisi, İbn Sîrîn'in *Kitâb el-Ta'bîr* adlı eseridir. Saçaklızâde'ye göre, âlim bir kişinin bu kitabı yanında bulundurması gerekir. Rüya tabiri sünnettir; içtihatla tabir etmek ise, kâmil bir sezgiye ve sağlam bir zevke ihtiyaç gösterir; bununla birlikte tabirci yanılabilir.

Fars Dilinin Öğrenilmesi

Farsça kendisinden kaçınılamayacak bir bilgidir; bunun ana sebebi, fetva kitaplarının çoğu, özellikle riddet (dinden dönme) ve talak konularıyla ilgili meseleleri kapsayan eserler Farsça'dır. Bu dille birçok yararlı eser yazılmıştır. Öğrenilmesinin müstehab olduğunda kuşku yoktur. Ancak öğrenci, derinlemesine dalmaktan sakınmalıdır; çünkü bu, düzeysiz şiirler yazmaya yönlendirir ve yararlı ilimlerle ilgilenmekten insanı alkoyar.

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM VE ÖĞRETİMLE İLGİLİ TEDBİRLERİN AÇIKLANMASI

Birçok öğrenci, zekalarının yetersizliği nedeniyle, ancak akâ'id ve fıkıhın çok açık meselelerini öğrenebilir; buna karşın üstesinden gelebilecekleri ilimleri bırakırlar ve muğlak eserlerle ve ince fenlerle uğraşırlar; çalışmaktan yüz çevirir ve ulaşamayacakları şeylere atarlar. Böyle olunca da, bütün ilmî isteklerinden mahrum kalırlar ve sonunda ilme ilk defa başlamış gibi olurlar.

Bu durum, ahmak bir adamın, kendisini zeki sanmasından veya kendi düzeyini bilmemesinden kaynaklanmaktadır. *El-İhyâ'* da şöyle söylenmektedir: Herkes, kendisini ince ilimlere ehil sanır ve Allah'ın kendisine verdiği aklın kâmil olduğunu düşünür.

Saçaklızâde'ye göre, bir âlim veya müderrisin, öğrencinin yeteneğini sınaması ve onu yeteneğine göre yönlendirmesi ve yeteneğinin eksik olduğu konulardan uzak tutması gerekir. Ancak zamanımızdaki müderrislerin çoğunun amacı, ders meclisinin genişlemesi ile iki yüzlülük ve övünmek olduğu için, yeteneksiz öğrencinin derslerine gelmemesinden korktuklarından dolayı, bu öğüdü göz ardı etmişlerdir. Halbuki yeteneksiz kişi, tahsil

günlerinde, kendisinin elde edebileceği yararlı ilimlerle uğraşsaydı, hem Dünya, hem Âhîret mutluluğunu elde etmiş olurdu.

Belirtilmesi gereken şeylerden birisi de şudur: Herhangi bir ilime, bu ilim dalının inceliklerini içeren hâşiye ve şerhler gibi bir kitapla başlayan bir kişi, bu ilmin maksatlarını anlayamaz. *El-İhyâ*'da denilmektedir ki öğretmenin görevlerinden birisi, öğrenenin açık (celî) ilimleri öğrenmeden önce, gizli (haff) ilimlerle uğraşmasını engellemektir. Başka bir yerde de şöyle demiştir: Başlangıçta herhangi bir ilime dalan kişi, bu ilimle ilgili çeşitli görüşleri ve anlaşmazlıkları dinlemekten sakınmalıdır; çünkü böyle bir tutum, öğrencinin aklını dehşete düşürür ve zihnini şaşırtır. Öğrencinin eğitilmesinde, onun anlayışına daha yakın ilimlerden başlamak gerekir.

Saçaklızâde'ye göre, buna şöyle bir misâl verilebilir. Ev yapmak isteyen bir kişi, önce taş koyar, sonra onu boyar, sonra nakş eder ve ardından böyle devam eder giderse, bu adama şöyle denir: Önce evi bitir, eğer malzemen, boyamaya ve süslemeye yeterse, o zaman boyar ve süslersin.

Mübtedî, seleflerinin âdetine uyar; zamanın âdeti de böyledir; ancak muteber ulemânın âdeti böyle değildir. Bu âdet ortaya çıktığından beri, yani ilimleri şerh ve hâşiyelerden öğrenmeye çalışma âdeti ortaya çıktığından bu yana, öğrenciler ilimleri anlamaktan geri kaldılar ve artık öncekiler gibi âlimler gelmez oldu.

Bazı müderrisler, başlangıç seviyesindeki öğrenciye soruları ve cevapları yazdırır ve o ilimle ilgili kuralları gösterir. Öğrenci ise, bunların çoğunu anlamaz ve kelimelerin çoğu, kulağının önünden değirmen sesleri gibi, geçer gider. Öğrencide uyuklama başlar; akli diriliğini yitirir; zihni yorulur. Anladığı ve kavradığı miktarın çoğunu ise, dersten kalkmadan önce unuttur.

Belirli bir müderrise tutkun olan bazı ahmaklar, onun ders vermesini beğenirler ve onu övmeye başlarlar; böylece onu görmeyenlere de sevdirebilirler. Halbuki bilmezler ki o müderris, artık dönemini bitirmiş ve ahmaklığını arttırmıştır. *El-İhyâ*'da denilmektedir ki muallimin görevlerinden bir tanesi, öğrencisine

kavrayacağı kadarını öğretmesidir; öğrencinin aklının ulaşamayacağı şeyleri ona vermeye çalışmamak gerekir; çünkü bu durum onu, ilimden soğutur ve aklını karıştırır.

Saçaklızâde'ye göre, bazı müderrisler sanırlar ki mübtedîlere herhangi bir ilmin ince ve güç meselelerini anlatmak, öğrencilerin zihinlerini keskinleştirir ve zekalarını kuvvetlendirir; halbuki bu doğru değildir. Küçük bir çocuk güçlü insanların taşıdığı yükleri taşıyabilir mi? Bu nedenle başlangıç düzeyindeki bir öğrenci ile ileri düzeydeki bir öğrenci, aynı şekilde zeki bir kimse ile ahmak bir kimse aynı derse katılmamalıdır.

Zernûcî, *Ta'lim el-Müte'allim* adlı eserinde şöyle der:

Tembelle dostluk etmeyiniz;

Nice çalışkan kişi, tembel bir kişiyle dostluk ettiği için bozulmuştur.

Ahmaklık zekiye çabuk bulaşır,
Korun külde söndüğü gibi.

Öğrenciler, ders kitaplarının kenarlarını, amacını ve buna gereksinim olup olmadığını bilmeden ve üstelik doğrusu ile yanlışını ayırt edemeden, bazı hâşiyelerle ve rakamlarla donatırlar ve hatta bazı öğrenciler bu donatma işine öyle özen gösterirler ki ders kitaplarının kenarında, bir karıncanın sığacağı kadar bile boş yer bırakmazlar; bu durum, bu tür öğrencilerin zekasının ve dikkatinin bir işareti sayılır, halbuki bu onların ahmaklığının işaretidir.

Öğrenci, hâşiyeleri, ders kitabının kenarına, anlamlarını ve maksatlarını kavradıktan ve onlara ihtiyacın kaçınılmaz olduğunu anladıktan sonra yazmalıdır; bu bilgi ise, dersin ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasına bağlıdır.

Eğitimde ve öğretimde yanlış olan hususlardan biri de, bir ilim dalıyla uzun süre uğraşmaktır; çünkü bu sürede, söz konusu ilim kadar gerekli ve belki de ondan daha önemli başka bir ilmi öğrenmek için vakit kalmaz. *El-İhyâ*'da denilir ki ömrünün tamamını, bütün ayrıntılarını öğrenmek maksadıyla bir tek ilme adama; çünkü ilim çok, ömür kısadır. Yine *el-İhyâ*'da, ilim taliplerinin görevlerinden birisi de, övgüye değer ilimleri,

maksadını anlayacak bir şekilde gözden geçirmektir; çünkü ilimler birbirlerine yardımcıdır ve bir kısmı diğerine bağlıdır; daha sonra önem sırasına göre derinleşme başlar.

Bin yıl uğraşsa bile,
İlmin tamamını hiç kimse kavrayamadı;

Çünkü ilmin dibine ulaşmak mümkün değildir;
Her bir ilimden en güzelini almak gerekir.

Saçaklızâde'ye göre, fıkıh ve usûlünde derinleşen bir kişi için söylenmesi gereken en uygun hüküm şudur: Böyle bir insan, bu alanların genişliği ve inceliği nedeniyle, “kırmızı kibrit”ten daha değerlidir; ancak “Adetullah” (Allah’ın Âdeti) gereği, insanların ilim dallarında derinleşme yönündeki istekleri ve gayretleri birbirinden farklıdır; ama çoğunlukla âlimler, bir ilim dalında derinleşirler; meselâ birisi fıkıh, diğeri Arapça üzerine yoğunlaşır; böylece her bilim dalının incelikleri yavaş yavaş ortaya çıkar; ancak herkesin gayreti ve isteği bir ilme yönelseydi, ilimlerin dengesi bozulurdu.

Bir insanın, bütün ilim dallarında derinleşmesi ve en ince ayrıntısına kadar inmesi ise, olanaksız veya çok güçtür. Bu görüş, *Şerh el-Mevâkif*’in girişinde de bulunmaktadır. Öğrenci için kaçınılmaz olan, önemli ilimlerden kendi doğasına uygun olan alanda derinleşmek istemesidir.

Karşı çıkılması gereken şeylerden birisi de, öğrencilerin bir ilim dalındaki sıkıntılardan kurtulmak için acele etmesi ve aynı anda çok sayıda kitabı okumaya çalışmasıdır; böylece bazı önemli ilimleri, hakkıyla öğrenmeden bırakır ve hatta bu alanlarda tek bir kitap bile okumaz. Bu tür öğrenciler ilimde olgunluğa erişemezler; çünkü ilimdeki olgunluk ancak anlamak ve bitirmekle mümkün olur.

Bir diğeri de, bazı öğrencilerin, hoca ders verirken konuşmasıdır; böylece hem hoca rahatsız olur, hem de hocadan yararlanmak mümkün olmaz. Öğrencilerden ahmak olanlar ikiye ayrılır; birincisi hiç konuşmayan, ikincisi ise çok konuşandır; hiç konuşmayan sorun değildir; çok konuşanı ise susturmak ve susmazsa, ders oturumundan atmak gerekir.

Aklı çok olanın sözü kıt olur,
Sözü çok olanın ise, aklı kıt olur.

Öğrencilerin bir kısmının maksadı, ilim öğrenmek değil, üstünlük taslamaktır; bu tür öğrenciler, bazen okuduğu kitabın hâşiyelerine bakar ve burada bulunan karşıt görüşleri ve yanıtları öğrenir ve bunları kendi görüşleriymiş gibi, hocaya sorar ve hoca cevap veremezse, kendisi cevap verir veya susar. Bazen de bu hâşiyelerden bir nükte ezberler ve bunu kendi buluşuymuş gibi hocaya anlatır; bütün bunlardan amacı ise, kendi zekasının ve sezgisinin güçlü olduğunu göstermektir. Bazen de hâşiyelerdekini anlamaz; sözü karıştırır; maksadı anlatamaz ve hoca da sıkıntıya düşer; bu tür öğrencilerin kötü niyetleri ortaya çıkar; ne hoca, ne de öğrencileri bunlara güvenir; sonuçta başarıya ulaşamazlar.

Bunlardan birisi de, hocanın bilmediği halde, “Bilmiyorum” demekten kaçınması ve bilmediği konuda konuşmasıdır. Anlatımı sırasında hata yaptığında ve talebeler tarafından uyarıldığında, utanır ve kabul etmekten de çekindiği için, yeniden yanlış şeyler ve amacı belirsiz sözler söyler; bunun kaynağı kibir ve gösteriştir. Bundan kurtulmak için, geçmiş âlimlerin hayatlarını bilmek gerekir.

Meselâ İmâm Ebû Yûsuf, kendisine yöneltilen bir soruya “Bilmiyorum.” demiş ve bunun üzerine, soruyu soran kişi “Her gün Beytü'l-Mâl'dan şu kadar dirhem yiyor ve sonra da bilmiyorum diyorsun!” biçimde tersleyince, İmâm Yûsuf da, “Ben ilmim kadar yiyorum, cehlim kadar yeseydim bütün bir Dünya bile bana yetmezdi.” karşılığını vermiştir.

Kaçınılması gereken şeylerden birisi de, öğrencilerin anlamadığı şeylerin üzerinde, bir kaplumbağanın yumurtasına bakması gibi, uzun bir süre durmaktır. Bunun sebebi, öğrencinin geçen terimin veya kelimenin anlamını bilmemesi olabilir ki bu durumda konunun üzerinde uzun bir süre durmak hiçbir sonuç vermeyecektir; bunu anlamak için ya bilen birisine sormak veya teknik terimleri açıklayan Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Ta'rîfât*'ına ve Cevherî'nin *el-Sihah*'ına bakmak gerekir.

İKİNCİ MAKSAD

Birinci Fasil: Öğrenmek İsteyenler İçin İlimlerin Tertîbi Hakkında

İlim öğrenmeye başlayan bir kişiye, anlayacağı şekilde inanç ilkeleri anlatılır; şayet çocuksa, baştan sona hatmedinceye kadar, sağlam bir öğretmenden *Kur'ân-ı Kerîm*'i öğrenmesi emredilir. Bundan sonra, Ehl-i Sünnet'in inançları ayrıntılarıyla gösterilir; ahlâk ilminden ve namaz ilminden de gerekli olduğu ölçüde öğrenmesi sağlanır.

Bütün bunları öğretmek için yeterli olan eser, Muhammed el-Birgivi'nin *el-Risâle el-Türkiyye*'sidir.

Eğer öğrenci ergenlik çağına gelmiş ise, anlayacağı biçimde inanç ilkeleri ile "Fâtîha Sûresi" ve diğer kısa sûreleri öğrenmesi emredilir. Sonra adı geçen risaleyi veya aynı içerikteki bir risaleyi okuması ve ardından da *Kur'an-ı Kerîm*'in tamamını öğrenmesi istenir. Sonra da İbn Ferîşteh'in dilini öğrenmesi ve ezberlemesi buyrulur. İster çocuk olsun, ister ergin olsun, herkes, sarf, nahv, ilm-i ahkâm, mantık, münâzara, kelâm, ma'ârif, usûl-i fıkıh ve fıkıh öğrenmelidir. Saçaklızâde, fıkıhtan, sadece Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında olduğu gibi, kanıtsız, yalnızca amelî hükümlerin ilminin öğrenilmesini kastetmez; onun kastettiği, *el-Hidâye*'de olduğu gibi, amelî hükümleri kanıtlarıyla birlikte öğrenmektir.

Kelâmdan da sadece, soyut itikadî meselelerin anlatılmasını istemez; bunun aksine, cevherleri ve â'râzları, kanıtlarıyla birlikte itikadî meseleleri ve bunlara karşı çıkanlara verilen cevapları içeren İmâm Gazzâlî'nin *Makâsîd el-Felâsife*'si gibi eserlerin okutulmasını gerekli bulur.

Bundan sonra öğrenciye usûl-i hadîs, rivâyet ve dirâyet hadîsi, sonra tefsirin öğrenilmesi emredilir. Ancak tecvid ve kıraat ilmi, mushafların yazılma ilmine gelince, öğrenci bunları, tefsir ilmini öğrenmeden önce, gücü ne zaman yeterse, o zaman öğrenebilir. Hesap, geometri, astronomi, aruz ilimlerini ise, gücü yeter yetmez, öğrenir. Ancak hesap ilminin öğrenilmesi, ahkâm ilminin, özellikle de ferâ'izin öğrenilmesinin önüne alınmalıdır.

İkinci Fasıl: İlimlerin Mertebelerinin Açıklanması

İmâm Gazzâlfî'nin *el-İhyâ*'sında gösterilmiştir ki her ilmin bir iktisârı (kısa), bir iktisâdı (orta) ve bir de istiksâı (uzun) vardır; meselâ tefsir alanında iktisâr, el-Vâhidî'nin *el-Vecîz fî Tefsîr el-Kur'ân el-'Azîz*'i gibi, *Kur'ân-ı Kerîm*'in aşağı yukarı aynısını vermektir; iktisâd ise, el-Vâhidî'nin *el-Vasît*'i gibi, *Kur'ân*'ın üç katıdır; istiksâ ise, el-Vâhidî'nin *el-Basît*'i gibi, bunun üzerinde bulunanlardır. Kelâmda iktisâr, yalnızca seleften Ehl-i Sünnet akidesi olarak bize ulaşanları bilmektir; kanıtlarla uğraşılmaz. İktisâd ise, Ehl-i Sünnet'in inançlarını naklî ve aklî delillerle savunacak, bid'at sahipleriyle münazara edecek ve halkın kalbindeki şüpheyi bertaraf edecek kadar bilmektir. Bu alanda istiksâ uygun görülmemektedir.

Fasıl: İlim Öğrencilerinden “Kemâl” Sıfatını Alanlar

Şer'î ve 'Alî İlimler'den herhangi bir ilim dalında istiksâ derecesine ulaşan kişiye “kâmil” veya “tekmîl” adı verilir; ancak bunlar çok azdır.

Ek: *Kur'ân*'ı Övme

Kur'ân-ı Kerîm'in, ilim öğrencileri tarafından nasıl övüleceği bildirilmiştir.

Fasıl: Yüce Allah'ın *Kur'ân*'a Verdiği İsimler Hakkında

“Aliyun Hakîm”, “Kitâbun Hakîm”, “Kitâbun 'Azîz”, “Kitâbun Mübârekun”, “Rûhun”, “Nûrun”, “Zikrun Hakîmun” gibi *Kur'ân-ı Kerîm* adları sıralanmıştır.

Fasıl: Hadîslerdeki *Kur'ân-ı Kerîm* Övgüleri Hakkında

Meselâ, en meşhur hadîslerden birisi Hazret-i Osman tarafından aktarılan şu hadîstir:

“En hayırlınız ve en üstünüüz, *Kur'ân*'ı öğrenen ve öğretendir”.

SONUÇ

FELSEFE İLE İLGİLİDİR VE İÇİNDE BİRKAÇ FASIL VARDIR

Birinci Fasil: Felsefenin Açıklanması

Muhammed ibn Ebî Bekr ibn Kayyim el-Cevziyye (öl.1350), *İgâse el-Lehefân fî Masâ'id el-Şeytân* (Şeytanın Tuzaklarına Düşenleri Kurtarmak) adlı eserinde der ki felsefenin anlamı, “hikmet muhabbeti”dir; filozof ise “fila-sofa”dan yani “hikmet seven”den gelir. “Fila” sözcüğü sevendir; “sofa” ise hikmettir. Hikmet iki türlüdür: kavli ve fiilî. Kavli olan hakkı söylemektir; fiilî olan ise, sevabı yapmaktır.

Cins isim olan “Felâsife” (filozoflar), “hikmeti sevenler”dir.

Saçaklızâde’ye göre, felâsife, “felsefi” kelimesinin çoğulu olup, anlamı “hikmet muhabbetine bağlı (mensup) olan”dır.

El-Cevziyye der ki “felâsife” adı, insanların çoğunun geleneğinde, peygamberlerin dinlerinden çıkanlara özgü bir isim olmuştur; filozof, tek rehber olarak akli kabul etmiştir. Müteahhirîne göre, “felâsife” ismi, Aristoteles’i izleyenlere denilmektedir ki özellikle bunlar “Meşşâ’iler” olarak adlandırılırlar. Bunların yolunu İbn Sînâ düzenlemiş ve *el-Şifâ*’da yazmıştır.

Âlem’in kıdemini savunan ilk filozof Aristoteles’tir; kendisi müşrik ve putperestti. Metafizikle ilgili baştan sona yanlış şeyler söylemişti; Müslümanlar’dan birçok kişi ise, bunlara karşılık vermişti.

Daha sonra felsefe bir “fenn”in adı oldu. *El-İhyâ*’da denir ki felsefe başlı başına bir ilim değildir; dört kısımdan oluşmaktadır; bunlardan biri geometri ve aritmetiktir; ikisi de mubahtır; ikincisi mantıktır; bu da kelâma dahildir; üçüncüsü ilahiyattır (metafizik); bu da Yüce Allah’ın zat ve sıfatlarını konu edinir; bu da kelâma dahildir. Filozoflar ise yalnızca bu alanla ilgilendiler; bazıları küfre giden yollara saparken, bazıları da bidata yöneldiler. Dördüncüsü ise fiziktir; bu da doğal cisimleri inceler; bunlar, ya felekler ve

unsurlar gibi “basît”tir veya madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi “mürekkeb”tir. Fiziğin bazı konuları, dine aykırıdır.

Saçaklızâde’ye göre, fizik de kelâma dahildir ve bunun kelâma dahil olmasının anlamı şudur: Çünkü kelâm, akıl ve şeriata uygun olarak, “basît” ve “mürekkeb” olan tabî’î cisimlerden bahseder. Cismi, “tabî’î” (fiziksel) diye adlandırmak, “ta’lîmî” (matematiksel) cisimden ayırmak içindir; ta’lîmî cisim boy, en ve derinlik olmak üzere üç boyutu olan bir miktardır.

İmâm Gazzâlî de, *el-Mümkiz min el-Dalâl* adlı eserinde, felsefeyi 6 kısma ayırır; beşincisi siyasettir; sultanın dünyevî işlerinden söz eder; altıncısı ahlâktır; bu da davranışlardan söz eder.

El-Mümkiz’de “riyâdiyyât” kelimesi, hendese ve hesap kelimelerinin yerine kullanılmıştır; çünkü bu astronomiyi de içerdiğinden ötürü, daha kapsamlıdır. Sonra şöyle devam eder: Filozofların, matematikle ilgi araştırmaları kanıtlara dayanır; ama metafizikteki görüşleri tahminîdir; bu yüzden, en çok bu alanda, yani metafizikte yanlış düşmüşlerdir. Yanlışları 20 temel meselede toplanmaktadır ki bunlardan üçünde küfre, geriye kalan on yedisinde ise bidate saplanmışlardır; bunların yanlışlığını İmâm Gazzâlî *Tehâfüt el-Felâsife* adlı eserinde göstermiştir. Küfür olan meseleler şunlardır: (1) İnsanlar, cismanî olarak değil, ruhanî olarak dirilirler. (2) Yüce Allah, tikelleri değil, tümelleri bilir. (3) Âlem kadimdir.

Saçaklızâde’ye göre, onların küfürle suçlanmaları gereken en önemli mesele, “el-‘Ukûl el-‘Aşara” (On Akıl) ve bütün mahlûkatı bu On Akla dayandırmaktır. Onlar demişlerdir ki Yüce Allah, sadece Birinci Akılı yaratmıştır; bu sözlerinden ötürü lanete lâyıktırlar ve putperestlerden daha çok Allah’a ortak koşmuşlardır; çünkü putperestler, putların yaratmasına ve icat etmesine inanmazlar; ancak putların, Allah’ın huzurunda kendilerine yardımcı olacaklarına inanırlar; bu sebepten dolayı da tamah ederek onlara taparlar.

El-Mümkiz’de denilmiştir ki filozofların matematik alanındaki sözleri, inkâr edilmesi mümkün olmayan bürhanî (kanıtlanmış) meseleler olduğundan, bunların sözlerini okuyanlar, ilâhiyat

(metafizik) alanındaki görüşlerinin de böyle olduğunu sanarak, onlara inanırlar ve sırf taklitten ötürü, küfre düşerler. Bunun için, matematiğe yeni başlayan öğrencileri, bu alanın derinliklerine dalmaktan kurtarmak gerekir; çünkü böyle yapanlar dinden çıkarlar ve takva yularını başlarından atarlar. Mantık alanında ise, inkâr edilmesi gereken bir şey yoktur; üstelik bunlar, kelâmcıların nazar bahislerinde inceledikleri konulardandır. Belki onlardan, bazı terimleri ve bu alandaki filozofların ileri düzeydeki açıklamalarını almakla ayrılırlar.

İmâm Gazzâlî'nin, filozofların matematikteki sözlerinin kanıta dayalı olduğu biçimindeki görüşlerini de gözden geçirmek gerekir. Çünkü bunların astronomi ile ilgili düşüncelerinin bir kısmı tahmine dayalıdır ki buna Beydavî'nin "Yüce Allah'ın gökleri yedi kat olarak düzenlemiştir." (Bakara 29) âyetini tefsir ederken söyledikleri örnek olarak verilebilir. Şayet "Astronomlar, feleklerin dokuz tane olduğunu kanıtlamadılar mı?" denilirse, bu taktirde Saçaklızâde de, buna cevap olarak, bu konuda bazı kuşkların bulunduğunu söyler. *Mevâkıf*'in yazarı da, filozofların astronomiyle ilgili birçok kanıtına karşı çıkar ve bu görüşü şöyle çürütür: Filozofların astronomileri, başlangıçta vehme dayanan daireleri araştırmaya yönelikti; bu ise "muhayyel astronomidir" ve bunların kanıtları bürhânîdir; İmâm Gazzâlî'nin kasdı olan astronomi de budur. Daha sonra gelen filozoflar ise, astronomiyi ulvî ve süflî cisimlerden söz eden bir bilim haline getirdiler ki bu ise "mücessem astronomidir"; mücessem astronominin bazı meseleleri tahmînidir.

İkinci Fasil: Ulemanın, Felsefenin ve Filozofların Yerilmesi Hakkındaki Görüşleri

Felsefeden kasıt, tabî'î ve özellikle de ilâhî olanıdır ve bunların hatalarının çoğu, daha önce İmâm Gazzâlî'den aktarılarak verildiği gibi, bu alandadır. Saçaklızâde'ye göre, filozofları ilk eleştiren Yüce Allah'tır. "El-Mü'min Sûresi" 83'üncü âyette, "Allah'ın elçileri açık kanıtlarla onlara geldiklerinde, onlar kendi bilgileriyle övündüler ve alayları yüzünden hüsrana uğradılar" denilmiştir; bu âyetin tefsîr biçimlerinden birisi de şudur: Burada ilimden, Yunan filozoflarının ve dehrîlerin ilimleri

kastedilmektedir. Bunlar, Allah'ın bir vahyini işittiklerinde, onu geri çevirirler ve peygamberlerin ilimlerini küçümserler. Sokrates, Hazret-i Musa'yı işittiğinde ve ona "Keşke onu ziyarete gitseydin" denildiğinde, şu cevabı vermiştir: "Biz eğitilmiş insanlarız; bizi eğitecek insanlara ihtiyacımız yoktur." *El-Keşşâf* ve *el-Medârik* adlı eserlerde de böyle denilmiştir. Teftâzânî, *Redd el-Fusûs*'unda,

"Filozoflar, sefildir, âsîdir, inkârcıdır; bütün şeriatları ve ilâhî kanunları, ayrıca dinleri ve mezhepleri inkâr ederler; derler ki bütün bunlar, Öbür Dünya'yı düzenlemek için yazılmış kurallar ve gerçek yönü olmayan süslü hilelerdir. Allah'ın, meleklerin, insanların ve bütün Kâinât'ın lâneti onların üzerine olsun."

diyerek filozofları eleştirmiştir.

Tîbî ise, *Hâşiye el-Keşşâf* da şunları söyler:

"Şeyh Şihâbüddîn el-Tûrbeştî, bazı dostlarına yazmış olduğu nasihatinde demiştir ki filozofları dinlemeyi bir yana bırakın ve onların batıl sözlerine aldanmayın; çünkü felsefe, filozoflara dahi uğursuzluk getirmektedir; şayet bunların bir tek sözcükleri bile, denizle karıştırılacak olursa, denizi bozacaktır; sonra felsefe, Dünya'da ziyan, Ahiret'te ise hüsrandan başka bir şey kazandırmaz. Biz bütün bunlardan Allah'a sığınırız."

İmâm Gazzâlî, *el-Münkız* adlı eserinde, Aristoteles'in ve ondan önceki Platon ve Sokrates gibi filozofların, ve ayrıca bunlara uyan İbn Sînâ ve Fârâbî gibi "İslâmî" filozofların da kâfir olduklarına hüküm vermenin vacip olduğunu söyler.

Saçaklızâde'ye göre, onun çağında filozof geçinenler (mütefelsifîn: filozof taslakları), geçmiş çağın filozof geçinenlerinden daha çoktur. Filozof geçinenlerin, Âhiret'te, Cehennem'den başka bir yere gitmeyeceklerini nereden bildiğini sorarsan, "Bakara Sûresi" 102'inci âyeti hatırlatacaktır:

"Kendilerine hiçbir yarar sağlamayan ve üstelik kendilerine zarar veren şeyleri öğrenirler; onlar bilirler ki kim bu ilmi satın alırsa, Âhiret'te onun hiçbir kurtuluşu yoktur."

Burada söz konusu olan "ilim", büyüdür.

Bunlar, İmâm Gazzâlî'nin de belirttiği gibi, “Tabî‘îyyât” (Doğabilimleri) konusunda da karışıklığa düştüler; çünkü akıl ile bütün bu alanı kavramak mümkün değildir; bir kısmını, yani Kadîm olan Yaratıcı’yı, onun birliğini ve diğer sıfatlarını akılla kavramak mümkündür; ancak filozoflar, Allah’ın sıfatları konusunda da yanıldılar.

Üçüncü Fası: Filozofluk Taslayanların Yerilmesi

Teftâzânî, *Redd el-Fusûs* adlı risalesinde,

“Fakîhlerin elbiselerine bürünmüş olan mütefelsiflerin görüşlerine dalmak, seni Allah’ın âyetlerinden ve İslâm dininden ayırmasın ve peygamberlere uymaktan alıkoymasın; çünkü bunlar zındıktır, dinden soyulmuşlardır; şeytan da bunlara uymuş ve birlikte insanları doğru yoldan ayırmışlardır. İslâm ulemâsı suretinde, kefare imâmlarından olmuşlardır. Sonuçta, istikrarsız ilim öğrencilerinin bir kısmı ile câhillerin bir kısmını saptırmışlardır.”

der.

Subkî ise, *Mu‘îd el-Ni‘am* adlı eserinde şöyle söylemiştir:

“İnsanların bir kısmı Fârâbî, İbn Sînâ gibi bazı filozofların yoluna girmişler ve bu ümmetin içinde yetişmişler, bunların bâtil ve câhilâne görüşleriyle meşgul olmuşlar ve adına da “el-Hikme el-İslâmiyye” (İslâm Felsefesi) demişler ve kendilerine de “el-Hükemâ’ el-İslâmiyye” (İslâm Filozofları) adını vermişlerdir; halbuki bunlar, “hakîm” yerine, sefil ve câhil olarak adlandırılmaya daha lâyıktırlar; çünkü filozoflar, Allah’ın nebîlerinin ve elçilerinin düşmanları oldukları gibi, Şerî‘at’ın içeriğini de tahrif etmektedirler.

Filozoflar, eski kavimlerin bâtil inançları üzerinde araştırma yaptılar ve adına da “el-Hikme” (Felsefe) dediler. Görüşlerine karşı çıkanları ise tanımadılar. Bunlardan, *Kur‘ân’ı* ve Hadîsler’i ezberleyenleri, hemen hemen hiç bulamazsın; Allah’a yemin olsun ki bu adamlar, Müslüman halk için, Yahudi ve Hıristiyanlar’dan çok daha zararlıdırlar; çünkü bunlar, Müslümanlar’ın kıyafetlerini

giymiş ve onların ulemâsından sayılmış ve bu yüzden halk onlara uymuştur.”

Ebû Hafs el-Sühreverdî (Ölümü 1235), *Reşf el-Nasâ'ih el-İmâniyye ve Keşf el-Fadâ'ih el-Yûnâniyye* adlı eserinde der ki en büyük belâ ve en büyük musibet, içlerine küfrü saklayıp, dışlarına İslâm kıyafetini giyenlerden gelir; bunlar Müslümanlar'la karışmışlar, filozofların ve dehrîlerin ilimlerini öğrenmişler ve bu alanda çok uzmanlaştıklarını savunmuşlardır. Gösterdikleri yolun ilim ve hikmet yolu olduğunu söyleyerek bazı öğrencileri doğru yoldan saptırmışlar ve fitrat üzere olan bazı sâkin kalpleri de bozmuşlardır. Bunlar aslında Şeytan'ın uşaklarıdır ve insanları aldatmada ve gizlenmede Şeytan'ın ortağıdır; bu görüşe, “Araf Sûresi” 27'inci âyet kanıt olarak gösterilebilir.

İbn el-Kayyim, *İgâse el-Lehfân* adlı eserinde şöyle demektedir: Hazret-i Musâ'nın düşmanı olan İsrailoğulları, hükmü geçmiş ilimlere yöneldiklerinde ve bu alandaki çalışmalarını *Tevrat*'ın önüne aldıklarında, Yüce Allah, mülklerini dağıtacak, vatanlarından kovacak ve kendilerini köleleştirecek insanları, bunlara musallat etmişti. Bu, Yüce Allah'ın, vahyine sırt çevirenlere karşı uyguladığı bir yöntemdir. Aynı şekilde Araplar, felsefe ve mantıkla uğraşmaya başladıklarında, Yüce Allah, onlara Hıristiyanlar'ı saldırtmış ve sonuçta memleketleri ve özgürlükleri elden gitmiştir. Yine Maşrik (Doğu) ülkelerinde, insanlar Allah'ın kelâmına sırt çevirip, felsefe ve mantıkla ilgilenmeye başladıklarında, Allah onlara Tatar askerlerini göndermiş ve onlar da bu memleketleri yakmış ve yönetimi ele geçirmiştir. Hicrî Üçüncü asrın sonları ile Dördüncü asrın başlarında, Irak halkı da felsefe ve mühlidlerin ilimleriyle uğraşmaya başladıklarında, Allah onlara Bâtınîliği benimseyen Karmatîleri musallat etmiş ve onlar da Halife'nin ordusunu birkaç kere kırmışlar, hacılara saldırmışlar ve öldürmüşler veya tutsak etmişler ve sonunda giderek güçlenmişlerdir.

Saçaklızâde'ye göre burada söz konusu edilen “felsefe ve mantık”tan kasıt, felsefe ile karışmış olan mantıktır; yoksa bugünkü mantık yararlı bir ilimdir ve bunda hiçbir sakınca yoktur.

Dördüncü Fasıll: Felsefeyle Uğraşmanın Hükümü Hakkındadır

Burada Saçaklızâde, el-Subkî, el-Neseî ve el-Zemahşerî gibi birçok İslâm âliminden alıntılar yaparak felsefenin harâm olduğunu ve bu nedenle bu ilimden uzak durulması gerektiğini yineler.

Eser, Hicrî 1128 (1716) tarihinde bitmiştir.